

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK GELİŞİMİ VE SORUNLARI

Özlem Atmaca

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK GELİŞİMİ VE SORUNLARI

Özlem Atmaca

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2022

KABUL VE ONAY

Özlem ATMACA tarafından hazırlanan "Türkiye'de Tarım Sektörünün Ekonomik Gelişimi ve Sorunları" başlıklı bu çalışma, [Savunma Sınavı Tarihi] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Başkan)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Danışman)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

[Unvanı, Adı ve Soyadı] (Üye)

Bu tez çalışmasında Sayın (Unvanı, Adı ve Soyadı) Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Özlem ATMACA

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.**

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Sevinç MIHÇI** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Özlem ATMACA

ÖNSÖZ

Bu araştırmada Türk tarım sektörünün sorunları ve tarımın ekonomik gelişimin üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu amaç bağlamında araştırmada öncelikle tarımın tarihsel gelişimine yer verilmektedir. Bununla birlikte araştırma tarımın ekonomik kalkınmadaki rolü de analiz edilmektedir. Üçüncü bölümde tarımın sorunları farklı başlıklar altında irdelenmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında öncelikle mezunu olduğum Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü'ndeki tüm hocalarıma şükran ve saygılarımı sunuyorum. Tez yazım sürecinde ise desteğini hep yanımda ve arkamda hissettiğim Sayın Prof. Dr. Sevinç MIHÇI hocamın katkısı yadsınamaz. Desteği ve yardımları için aileme şükranlarımı borç bilirim.

Bu çalışma torunum Murat Aras Özdemir ve Atlas' a ithaf edilmiştir.

“Toprak o kadar cömert ki, dökülen her damla alın terinin karşılığını verir.”

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK

ÖZET

ATMACA, Özlem. *Türkiye’de Tarım Sektörünün Ekonomik Gelişimi ve Sorunları*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2022.

Bu araştırmanın amacı Türkiye’de tarım sektörünün ekonomik gelişimini ve tarımın sorunlarının incelenmesidir. Tarım ülkemizde en önemli gelir kaynaklarından birisini oluşturması bakımından önemlidir. Bununla birlikte tarım tüm dünyanın her an ihtiyacı olan temel ürünleri işletmesi bakımından da öne çıktığından ülkelerin zorunlu ihtiyaçları arasındadır. Ülkemiz geniş tarım yapılabilecek alanlara sahip olduğundan tarım potansiyeli de yüksektir. Ancak yapılan araştırma neticesinde bu potansiyelin tam olarak kullanılmadığı gözlemlenmiştir. Özellikle Hollanda gibi ülkeler Türkiye’ye nazaran daha dar tarım alanlarına sahip olsa da tarım sektörü bağlamında öne çıkmaktadır. Türkiye’nin de tarım sektöründeki potansiyelinin gerçekleşmesinin önündeki sorunların irdelendiği bu çalışmada tarım sorunlarının yapısal sorunlar ve dönemsel olarak belirlenmiştir. Dönemsel sorunların başında değişen hükümetlerin uyguladığı sistematik olmayan politikalar gelmektedir. Yapısal sorunların ise tarım sektöründeki en önemli sorunları oluşturduğu gözlemlenmiştir. Bu sorunların başında ise tarımdaki karma ekonomi yaklaşımına rağmen devletin tarımdaki etkisinin beklentilerin altında kalmasıdır. Bu bağlamda çalışmadan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde tarım sektörünün ülkemizde gelişebilmesi için devlet desteğinin artırılması sağlanmalıdır önerisi öne çıkmaktadır. Devletin tarımsal alanlarda istihdam sağlaması, uzman personeli desteklenmesi ve tarım alanlarında modern teknolojiler kullanması gerekmektedir. Bu şekilde hem iç piyasadaki tarım ürünlerinin fiyatının düşmesi sağlanacak hem de ülke ekonomisi için artı değer sağlayabilecektir.

Anahtar Sözcükler

Tarım, Tarım ve Ekonomi, Tarımın Sorunları, Türkiye’de Tarım

ABSTRACT

ATMACA, Özlem. *Problems of Economic Development and Agriculture Sector in Turkey*, Master's Thesis, Ankara, 2022.

The aim of this research is to examine the economic development of the agricultural sector and the problems of agriculture in Turkey. Agriculture is important in that it constitutes one of the most important sources of income in our country. In addition, agriculture is among the mandatory needs of countries as it stands out in terms of operating the basic products that the whole world needs at any time. Since our country has large agricultural areas, its agricultural potential is also high. However, as a result of the research, it has been observed that this potential has not been fully utilized. Although countries such as the Netherlands have narrower agricultural areas compared to Turkey, they stand out in the context of the agricultural sector. In this research, in which the problems in front of the realization of Turkey's potential in the agricultural sector are examined, the structural problems and periodic problems of the agricultural problems are determined. At the beginning of the periodic problems are the unsystematic policies implemented by the changing governments. It has been observed that structural problems constitute the most important problems in the agricultural sector. Chief among these problems is the fact that the influence of the state in agriculture remained below expectations despite the mixed economy approach in agriculture. In this context, when the results obtained from the research are evaluated, the suggestion that government support should be increased in order to develop the agricultural sector in our country comes to the fore. The state should provide employment in agricultural areas, support expert personnel and use modern technologies in agricultural areas. In this way, both the price of agricultural products in the domestic market will be reduced and the added value will be provided for the country's economy.

Keywords

Agriculture, Agriculture and Economy, Problems of Agriculture, Agriculture in Turkey

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖNSÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	x
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xi
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: TARIMIN TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ.....	4
1.1. DÜNYADA TARIM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ	6
1.2. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ.....	9
1.2.1. Cumhuriyet Öncesi Anadolu'da Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi	9
1.2.2. Cumhuriyet Dönemi Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi	11
2. BÖLÜM: TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	22
2.1. HASILA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	27
2.2. DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ.....	29
2.3. ÜRETİM FAKTÖRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	30
2.3.1. Doğal Kaynaklar.....	30

2.3.2. Sermaye.....	30
2.3.3. İstihdam	31
2.3.4. Girişimciler	31
2.4. PİYASALAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	31
2.5. TARIMA DAYALI SANAYİLERE HAM MADDE SAĞLAMASI AÇISINDAN ETKİSİ.....	33
2.6. DİĞER SEKTÖRLERDE ÜRETİLEN MAL VE HİZMETLERE HAM MADDE SAĞLAMASI AÇISINDAN TALEP ETKİSİ.....	34
3. BÖLÜM: TARIM SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI.....	36
3.1. 1980'Lİ YILLARA KADAR TARIM SEKTÖRÜNÜN DURUMU VE SORUNLARI	37
3.2. 1980'Lİ YILLARDAN GÜNÜMÜZE KADAR TARIM SEKTÖRÜNÜN DURUMU VE SORUNLARI	41
3.3. GSYİH'E KATKISI AÇISINDAN SEKTÖRÜN SORUNLARI	44
3.4. TARIM SEKTÖRÜNÜN SORUNLARININ HUKUKSAL BOYUTU .	47
3.5. SEKTÖRDE EĞİTİME GEREKEN ÖNEMİN VERİLMEMESİ	50
3.6. TARIM İŞLETMELERİNDE UZMANLAŞMA	53
3.7. HÜKÜMETLERİN UYGULADIĞI TARIM POLİTİKALARI SONUCU OLUŞAN SORUNLAR	56
3.8. DEVLETİN KÜÇÜLME POLİTİKASININ TARIM SEKTÖRÜNE ETKİSİ.....	62
3.9. ÜLKE DIŞINDAKİ ULUSLARARASI ÖRGÜT VE OLUŞUM VE BİRLİKLERİN MÜDAHALESİ SONUCU OLUŞAN SORUNLAR	65
3.10. TARIM SEKTÖRÜNDE İSTENİLEN MODERNLİK DÜZEYİNE ULAŞILAMAMASININ YARATTIĞI SORUNLAR.....	68
3.11. TARIM SEKTÖRÜNDE ÜRETİCİLERİN VE ÇALIŞANLARIN ÖRGÜTLENEMEMESİNDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR.....	71
3.12. ÜRETİM PLANLAMASININ YAPILAMAMASINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR	73

3.13. TARIM REFORMUNUN GERÇEKLEŞMEMESİNDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR	75
SONUÇ VE ÖNERİLER.....	77
KAYNAKÇA	80

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. AB Ülkeleri ve Türkiye’de Tarım Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%)	17
Tablo 2. Tarım Sektörünün GSYİH’teki Payı	18
Tablo 3. Yabancı Yatırımların Sektörlere Göre Dağılımı	20
Tablo 4. Tarım Sektöründe Büyüme, İstihdam ve Dış Ticaret Göstergeleri.....	27
Tablo 5. Cari Fiyatlarla Tarımsal GSYİH ve Tarımın Payı	46
Tablo 6. Gayrisafi Yurt İçi Hasılda Zincirlenmiş Hacim Olarak Tarım ve Türkiye	47
Tablo 7. Tarım İşletmeleri Yöneticilerinin İşletmenin Tarımsal Faaliyetlerinin Yönetiminde Kullandıkları Bilgi Kaynakları.....	55
Tablo 8. Planlı Dönemlerde (2001-2018) GSMH Büyüme.....	60
Tablo 9. On Birinci Kalkınma Planında Tarım Sektörü Hedefleri	61
Tablo 10. Yıllar İtibarıyla Toplam Destekleme Türlerinin Dağılımı (Bin TL)	61
Tablo 11. Tarım Reformu	76

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Yurt İçi Tarımsal Desteklemeler.....	20
Şekil 2. Ekonomik Büyüme ve Tarım Sektörü	26

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
AR-GE	: Araştırma Geliştirme
ARIP	: Tarım Reformu Uygulama Projesi
ÇATAK	: Çevre Amaçlı Tarım Alanlarının Korunması
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
EBK	: Et-Balık Kurumu
FAO	: Food and Agriculture Organization (Gıda ve Tarım Örgütü)
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GSYİH	: Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
GSMH	: Gayrisafi Millî Hasıla
İFAD	: Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu
IMF	: International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
İGSAŞ	: İstanbul Gübre Sanayi
KDV	: Katma Değer Vergisi
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KOBİ	: Küçük ve Orta Boy İşletmeler
MÖ	: Milattan Önce
OECD	: Organization for Economic Co-operation and Development (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü)

SEK	: Süt Endüstri Kurumu
P4P	: Purchase for Progress (İlerleme için Satın Alma)
TCZB	: Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası
TKDK	: Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu
TKK	: Tarım Kredi Kooperatifleri
TOBB	: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
TOÇ BİR-SEN	: Tarım-Orman Çalışanları Birliği Sendikası
TSK	: Tarım Satış Kooperatifleri
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜGSAŞ	: Türkiye Gübre Sanayi
TÜSİAD	: Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
TSKB	: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası
TŞFAŞ	: Türkiye Şeker Fabrikaları
TZDK	: Türkiye Zirai Donatım Kurumu
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
WFP	: Dünya Gıda Programı

GİRİŞ

Tarım, insanoğlunun var olduğu günden beri en temel beslenme kaynaklarından birisi olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda insanların tarım konusundaki deneyimlerinin hem eski hem de çok çeşitli olduğu söylenebilir. Nitekim tarım sektörü günümüzde de etkin bir şekilde devam etmekle birlikte her ülkede farklı düzeylerde de olsa tarım yapılmaktadır. Bununla birlikte her ülkede aynı sektörel seviyede tarım yapılmadığından ya da her ülkede aynı ürün yetiştirilemediğinden tarım ürünleri ithal edilebildiği gibi ihraç da edilebilmektedir. Bu durumda tarım sektörü ülkelerin ekonomisi adına da önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır.

Ülke ekonomisinin önemli parçası olan tarım, beslenme ihtiyacının dışında diğer sektörlerle ham madde sağlaması, istihdam sağlaması ve ülkenin dış ticaretine de artı değer sağlaması açısından önem kazanmaktadır. Günümüzde her ne kadar yüksek teknoloji üretimleri ve ihracatları öne çıksa da tarım yine de her ülkenin en temel geçim kaynağıdır. Bu noktada tarımın bir başka sektörle de ikamesi söz konusu değildir. Dolayısıyla Türkiye özelinde de tarıma gereken önemin verilmesi sorunlarının irdelenmesi gerekmektedir. Ancak tarım piyasasında az ya da çok her ülkenin payı olduğundan dolayı bu sektördeki rekabet de yüksektir. Bu doğrultuda değişen pazar şartları ile mücadele edebilmek adına güncel sorunların takip edilmesi önemlidir (Özkan, 2016, s. 421).

Türkiye özelinde düşünüldüğünde ise özellikle 1980'li yıllarla birlikte artan köyden kente göç ve tarımdaki makineleşme tarım sektöründeki değişmelerin yeniden ele alınmasını gerektirmektedir. Üç tarafı denizlerle çevrili Türkiye, gerek Avrupa'nın gerekse de dünyanın önemli tarım ülkelerinden birisidir. Ancak geniş arazi ve su imkânlarına rağmen tarımın Türkiye ekonomisi içindeki payı farklı (sosyal, ekonomik, istihdam, kamusal imkânlar) açılardan analiz edilmelidir.

Her ülkenin kendi tarım alanları olduğundan tarım konusunda en azından kendilerini yetecek ürünleri yetiştirmeyi amaçlar. Böylece dışa bağımlılıklarını da minimize ederler. Dolayısıyla ekonomik açıdan tarımın kamusal anlamda da desteklenmesi gerekmektedir. Nitekim devletlerin doğrudan müdahil olduğu alanlardan birini tarım sektörü teşkil etmektedir. Tarım alanları dar olmasına rağmen dünyanın önemli tarım ülkelerinden olan Hollanda'da tarım önemli ölçüde devlet politikalarına göre yapılandırılmaktadır. Bununla birlikte sektörüne yönelik politikalar daima destek ve koruma düzeyine yüksek olan politikalardan olmuştur.

Tarım her daim hareketli bir sektör olduğundan ülkelerin ekonomilerinde de önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim üretimi fazla olan ürünler ihraç edilerek üretimi az olan, hiç olmayan ürünler de ithal edilerek ülke ekonomisi etkilenmektedir. Bu bağlamda tarımdan elde edilen maddi değer ülkelerin diğer sektörlerine aktararak ülkenin kalkınmasına destek sağlanır. Dolayısıyla tarımın gelişmesi orta ve uzun vadede sanayi gibi yatırımların da gelişmesinin önünü açar.

Türkiye'nin tarım sektörü potansiyeli ise her daim yüksektir. Bu potansiyelin yüksek olmasında hem iklim koşulları hem de beşerî sermaye faktörü etkili olmaktadır. Nitekim Cumhuriyet döneminden bu yana da ülke ekonomisinin en önemli ekonomik girdilerinden birini tarım oluşturmaktadır. Bu durum günümüz ekonomik sisteminde de devam etmektedir. Türkiye tarım ekonomisini doğru kullanabilmek adına ülke içindeki ve dışındaki sorunlarını çözmek için gayret etmelidir (Dernek, 2006, s. 6).

Türkiye'de de tarım politikaları farklı dönemlerde farklı şekillerde ele alınmıştır. Nitekim 1980'li yıllara kadar korumacı yönde devam eden tarım politikaları 80'li yıllardan sonra dışa açılmış ve serbestleşmiştir. 2000'li yıllarda ise yeni bir tarım reformu ortaya konmuştur. Nitekim bu dönemde uluslararası anlamda da girişimlerde bulunmuştur. Bu dönemde, tarım politikalarındaki reformların başında Dünya Bankası ile yapılan "Ekonomik Reform Kredisi Anlaşması" ile birlikte faaliyete geçirilen "Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)" yer almaktadır (Kaymak, 2011, s. 128).

Bu reformlarla tarımın ülke ekonomisindeki payı arttırılmaya çalışılmıştır. Ancak Türkiye'nin iklim ve beşerî sermaye kaynakları düşünüldüğünde tarım potansiyelinin çok daha yüksek olduğu söylenebilir. Ancak bu potansiyelin gelişmesi için Türkiye'nin tarım sorunlarının aşılması gerekmektedir. Bu sorunların çözülmesi tarımın hem iç piyasadaki durumunun düzeltilmesi bağlamında hem de dışa bağımlılığın azaltılarak ülkedeki diğer sektörler destek verilmesi bağlamında önem kazanmaktadır. Araştırma bu önem bağlamında Türkiye'de tarım sektörünün ekonomik gelişimini ve sorunlarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte araştırmada tarım sektörünün temel sorunlarının nasıl çözüleceğine dair de öneriler sunulacaktır (Yurdakul, 1994, s. 6).

Bu doğrultuda üç ana bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde tarımın dünyada ve Türkiye'deki tarihî gelişimi irdelenmektedir. İkinci bölümünde ise tarım sektörünün ekonomik kalkınma üzerindeki etkileri incelenmektedir. Bu noktada araştırmanın ikinci bölümünde tarım sektörünün hasıla üzerindeki etkisi, dış ticaret üzerindeki etkisi, üretim faktörleri üzerindeki etkisi, piyasalar üzerindeki etkisi, tarıma dayalı sanayilere ham madde sağlaması açısından etkisi, diğer sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere oluşturması açısından talep etkisi ayrı ayrı irdelenmektedir. Üçüncü ve son bölümde ise tarım sektörünün sorunları detaylı analiz edilmektedir. Bu doğrultuda üçüncü bölümde tarım sektörünün sorunları hem tarihsel bağlamda hem de gayrisafi yurt içi hasıla bakımından ele alınmıştır. Bununla birlikte sektörün sorunları hukuki, eğitim, politik ve iş görenler açısından da detaylandırılmıştır.

1. BÖLÜM

TARIMIN TANIMI VE TARİHSEL GELİŞİM SÜRECİ

Tarım, ekonomik bir sektör olarak gerek sosyal gerekse de ekonomik nedenlerle ülke toplumunun tamamını ilgilendirmektedir. İnsanların en temel ihtiyaçlarından olan beslenme ihtiyacı geçmişte en önemli ihtiyaçlardan birisi olduğu gibi bugün ve yarın da aynı durum devam edecektir. Tarım; sadece beslenme bağlamında değil bununla birlikte ülke ihracatına katkı sağlaması, millî geliri yükseltmesi, istihdam alanlarının gelişmesini sağlaması, farklı sanayi sektörlerine ham madde sağlaması, ekolojik dengeye katkı sağlaması, doğa düzeni ve biyolojik çeşitliliği sağlaması bakımından da öne çıkan en önemli faktörlerdendir (Doğan, Arslan ve Berkman, 2015, s. 30). Dolayısıyla tarım, tarih boyunca insanoğlunun hayatında önemli bir yer kaplayan bir faaliyet alanı olmuştur.

Basit anlamıyla tarım, toprak ve tohumun bileşenlerinden meydana gelen ve bu yolla hayvansal ve bitkisel ham madde üretimini sağlamak ve elde edilen ham maddeyi gerektiğinde işlenmiş ya da yarı işlenmiş şekle getirmek olarak tanımlanabilir (Akdeniz, 2019, s. 4). Ancak tarımda bir de üretim faaliyeti alanları bulunmaktadır. Bu üretim faaliyetleri ise temelde üç tanedir: tarım teknolojileri, hayvansal üretim ve bitkisel üretim. Tarım teknolojilerinin kullanılması tarımdan ve hayvancılıktan gelen ürünlerin daha kaliteli hâle gelmesini sağlamaktadır. Tarımsal faaliyet alanlarına bitkisel üretim bağlamında ormancılık ve su ürünleri de dâhil edilmektedir (Oğuz ve Bayramoğlu, 2014, s. 11).

Var olduğu bilinen ilk dönemlerden beri doğadaki yiyeceklerle beslenen insanoğlunun bu anlamdaki kaderi aynı şekilde devam etmektedir. Bu bağlamda tarım, insanoğlunun toplayıcılık ve avcılık dönemlerinden beridir vardır. Ancak modern anlamda tarım toprağın işlenmesi demektir. Dolayısıyla tarım gerek insanların gerekse de bu yöndeki teknik gelişmelerin motivasyonu olmuştur. Bu doğrultuda insanlar öncelikle kendi geliştirdiği basit aletlerle, araçlarla toprağı işlemeye başlamışlardır. Tarım, ilkel anlamda sadece toplama üzerine kurulu

iken süreç içinde insanın gelişmesiyle doğaya hükmetmesine dönmüştür. Yani insanlar toprağı kendileri işlemeye ve bu yönde bilgi üretmeye başlamışlardır. Özellikle yerleşik hayata geçilmesi tarım sektörünün daha hızlı gelişmesini sağlamıştır. Nitekim evlerinin yeri belirli olan ve göçebe olmayan insanlar evlerinin çevresini sürekli işlemişlerdir. Bu süreç devamlılığa döndüğünden tarımın gelişmesi de hız kazanmıştır. Bu sayede üretim artmış ve tarım, sadece beslenme kaygısından çıkarak iktisadi bir alan hâline gelmiştir.

Tarım sektörünün değeri merkantalizmin¹¹ geliştiğı dönemlerde uluslararası ekonomi anlamında azalmış olsa da yine de devam etmiştir. Nitekim tarım, sanayi devrimiyle birlikte ekonomik gelişmenin temel göstergesi olmaktan çıkmıştır. Bu dönemde sanayi ve teknoloji geliştiğinden toprak sahibi olmak, zenginlik göstergesi olarak olmaktan da çıkmaya başlamıştır. Süreç içinde tarımın GSMH'ye etkisi de azalmaya başlamıştır. Geline nokta tarım alanında istihdamın az olması ve tarımın GSMH içindeki payının da düşük olması bir tür gelişmişlik olarak algılanmaya başlamıştır. Ancak bu gelişmişlikle kastedilen şey ülkelerin teknolojik yatırımları olmuştur. Diğer türlü teknolojiye yatırım yapmadığı hâlde tarım alanında geliştirme göstermeyen bir ülke gelişmiş de sayılmaz. Örneğin Avrupa'nın dünyanın önde ülkelerinden olan Hollanda, aynı zamanda tarım ülkesi olarak da öne çıkmaktadır. Dolayısıyla zenginlik ve gelişmişlik ölçütü kısmen bilgi, fabrika ve teknoloji gibi sahalara kaysa da tarımın sektörü de önemini korumaya devam etmiştir (Acar, 2006, s. 21).

Ülkelerin ekonomileri genel olarak sektörel bazda değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda bir ülke ekonomisinde genel olarak üç ana sektör öne çıkmaktadır. Bunlar; hizmet sektörü, sanayi ve tarımdır. Her üç alanda da önemli olan üretimdir. Nitekim öncelikle amaç bu üç alanda da kendine yeter olmak gerekmektedir. Dolayısıyla dış ülkelere ne kadar az bağımlı olunursa o kadar güçlü bir ekonomik yapı var demektir. Tarım, söz konusu olduğunda da öncelikle hedef, kendi ülkesine yeter olmak gerekmektedir. Çünkü tarım, ülke insanın hem

¹ Merkantilizm 16. yüzyılda Batı Avrupa'da başlamış ekonomik bir teoridir. Türkçeye yaklaşık olarak "Ticaretçilik" olarak çevrilmesi mümkündür. Merkantilizm güçlü bir ekonomi için ihracatı en üst düzeye çıkarmak ve ithalatı en aza indirmek üzere tasarlanmış bir ekonomik politikadır.

temel ihtiyaçlarını sağlamakta hem de sanayi için ham madde sunmaktadır. Örneğin tarımdan sanayii giderek işlenen bitkiler sanayi bitkisi ya da ürünü ifadesi kullanılmaktadır. Pamuk ya da ayçiçeği gibi. Dolayısıyla tarım birçok ekonomide birincil faaliyet alanı olmaya devam etmektedir (Oğuz ve Bayramoğlu, 2014, s. 1). Bu tarihsel önem bağlamında öncelikle tarım sektörünün dünyadaki ve Türkiye'deki gelişimi incelenecektir.

1.1. DÜNYADA TARIM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Dünya genelinde tarımın bir sektör olarak tarihsel gelişimi 10.000 yıl öncesine kadar geriye gitmektedir. Tarım, ilk uygulandığı zamanlardan sonra farklı toplumlarla etkileşimler gelişmiş ve dolayısıyla tarım süreç içinde tüm toplumlarda yaygınlık kazanmıştır. Tarımın yaygınlık kazanması sonrasında ise insanlar yerleşik hayata geçmiştir. Yerleşik hayat ise tarımın daha da profesyonel bir şekilde işleminin önünü açmıştır (Yulafcı ve Demirtaş, 2014, s. 1552).

İnsanların amatör ve ilkel olarak yani avcılık ve toplayıcılık üzerinden tarıma başlaması MÖ 11.000 yıllarına denk gelmektedir. Tarım konusunda sadece toplayıcı olmaktan çıkılarak üretime geçilmesi ise MÖ 3000 yıllarında Nil ve Mezopotamya'da başlamıştır. Bu süreç sonra üretim artmış ve insanlar tükettiklerinden daha fazla üretmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu fazla olan ürünlerin satışı ortaya çıkmış ve tarım ekonomisi başlamış olmuştur.

Tarımın ekonomik olarak gelişmesi takası ve satış ekonomisini de beraberinde getirdiğinden yazının ya da sembollerin de ortaya çıkışını tetiklemiştir. Dolayısıyla da bir tür resimli yazı olan hiyeroglifler ortaya çıkmıştır. Süreç içinde ise hiyerogliflerden sonra bugünkü anlamıyla yazı icat edilmiştir. Yazının icadı da tarımın iktisadi anlamda etkili olmasının önünü açmıştır (Ortaş, 2005, s. 2).

Gelinen noktada tarımın dünya tarihinde ortaya çıkmasında insanların en temel ihtiyacı olan beslenme faktörü etkili olmuştur. Bu basit ve ilkel bir ihtiyaç bugün kocaman bir ekonomik alanın tesis edilmesini sağlamıştır. Nitekim tarım sadece ekonomik ve iktisadi olarak bununla birlikte toplumların sosyolojisini de

etkilemiştir. Çünkü tarım yapabilmek adına yerleşik hayata geçen insanlar, bu duruma uygun olarak da kültür geliştirmeye başlamıştır (Ortaş, 2005, s. 2). Dolayısıyla tarım sadece kendi ekonomisini değil ilgili ülke ya da bölge için farklı ekonomilerin de gelişmesini sağlamaktadır.

Dünyada tarımın tarihsel gelişiminde insanların daha iyi tarım yapabilmek adına birçok yöntem denediği gözlemlenmektedir. Bu yöntemler zaman zaman artılar kattığı gibi zaman zaman olumsuz yönde etkiler yapmaktadır. Örneğin tarım sektöründe 18. yüzyıla gelindiğinde yoğun bir şekilde hayvan gübrelere kullanılmaya başlanmıştır. Bu teknik tarıma önemli katkılar vermiş ve toprağın verimi artmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde nadas kültürü de ortaya çıkmıştır. Çünkü istenilen ve yeteri kadar gübre bulunamadığı için verim düşmüştür. Günümüzde de nadas sorunu devam etmekle birlikte tarımda aşılıma çalışılan sorunlardan birisidir.

Tarihsel süreç içinde özellikle İngiltere bölgesinde şalgam üretilmeye başlanması ile hayvan gübresi ihtiyacı karşılanmaya başlanmıştır. Çünkü şalgam bu dönemlerde hayvan yemi olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla bugün nasıl Türkiye'de hayvan yemi olarak yonca dikiliyorsa o günde şalgam ekilmeye başlanmıştır. Bu dönemde (18 ve 19. yüzyıllar) etkili olan bir diğer tarımsal faaliyet ise dörtlü ekim sistemi olmuştur. Bu sisteme göre dört farklı ürün (yonca, şalgam, buğday ve arpa) ardı ardına ekilerek topraktan maksimum verim alınmaya çalışılmıştır. Bu sistem verime de olumlu yansımıştır. Tarihsel olarak tarım açısından bir diğer önemli olayı ise suni gübrenin icat edilmesi oluşturmaktadır. Kimyacı bir Alman olan Liebig tarafından 1840 yılında icat edilen bu gübre farklı şekillerde bugün de kullanılmaktadır. Azot, potasyum ve fosfor kullanılan bu ürün toprağa da verim katmıştır. Suni gübreyle verim artmış ve tarım iktisadi gelişimi artmıştır (Doğan vd, 2015, s. 32).

Suni gübrenin icadıyla birlikte tarımın gelişmesini tarihsel olarak sağlayan bir diğer gelişme ise sanayi devrimi olmuştur. Sanayi devrimi ile birlikte tarımda da makineleşme başlamıştır. Dolayısıyla aynı ürünün alınma hızı yükselmiştir. Çünkü toprak çok daha hızlı işlenmeye başlanmıştır. Bununla birlikte tarım

ürünlerinin sanayi tesislerinde işlenmeye başlanması da tarımın sanayiye ham madde sunmasını sağlamıştır. Örneğin zeytin ya da ayçiçeği başta olmak üzere bu ürünlerin makinelerle sıkılması ve yağ edilmesi fabrikalaşmayı sağlamıştır. Fabrikalaşma süreci ise ülkeler arasındaki ekonominin farklılaşmasını sağlamış; bazı ülkeler öne çıkarken bazıları geride kalmıştır. Dolayısıyla bazı bölgelerde üretim artarken diğer yerlerde üretim düşüşü yaşanmaya başlamıştır (Gizer, 2016, s. 53).

Tarımın farklılaşmasındaki bir diğer tarihsel dönemi ise kapitalizmin ortaya çıkması oluşturmaktadır. Bu ekonomik sistemle sermayelerini artıran büyük devletler tarım konusunda diğer devletlere hükmetmeye başlamıştır. Çünkü bu ülkeler hem üçüncü dünya ülkelerinden ucuz iş gücü temin etmiş hem de teknolojik gelişim sağlamışlardır (Önal, 2009, s. 2).

Kapitalizm diğer sektörlerden olduğu tarım sektöründe de ihracata ve ithalata yön vermiştir. Tarım üretimindeki artış küresel bağlamda ihtiyaçların farklılaşmasını farklı bölgelerde özel yetişen ürünlerin de yere ihraç edilmesini sağlamıştır (Mazoyer ve Roudart, 2006, s. 30). Kapitalizmle birlikte işçi ve işveren ilişkileri de yeniden tanımlanmıştır. Bu süreç tarım işçilerine de yansımıştır. Çünkü geniş toprak alanları mülkiyetlere bireylere geçmiş ve büyük toprak zenginleri ortaya çıkmıştır. Günümüzde de geniş topraklara sahip olanlar bulunsalar da azalmıştır.

Sonuç olarak dünyada tarımın gelişimi toplayıcılıkla başlamış olup yerleşik hayata geçilmesi ile hız kazanmıştır. Yerleşik hayat sürecinden sonra ise feodal yapıların oluşması etkili olmuştur. Daha sonraki süreçte ise sanayi devrimi her alanda makineleşmenin gelişmesinde etkili olmaya başlamıştır. Özellikle suni gübrenin icat edilmesi ve toprağın laboratuvarlarda incelenmesi toprağa uygun ekim yapılmasını ve verim artışını sağlamıştır. Günümüzde de tarım en modern tekniklerle; büyük seralar şeklinde, yeni teknik araçlarla, ilaç ve gübrelerle devam etmektedir. Özellikle Hollanda'nın suyun üzerinde bile tarım yapma teknikleri geliştirdiği gözlemlenmektedir (Yücesoy, 2019, s. 45).

1.2. TÜRKİYE'DE TARIM SEKTÖRÜNÜN GELİŞİMİ

Türkiye'de tarım sektörü ülke topraklarının uzun sürede aynı mülkte kalması bağlamında Cumhuriyet öncesi ve sonrası olarak ele alınmaktadır. Nitekim Türkler yüzyıllar Anadolu'ya hükmetmektedir. Bu doğrultuda tarım iktisadi bir sektör olarak her iki dönemde de önemli bir alan olarak öne çıkmaktadır (Günaydın, 2006, s. 12). Tarım ülke ekonomisindeki rolü ise farklı açılardan değerlendirilmektedir. Örneğin millî gelire katkısı, dış ve iç ticarete etkisi açısından bakılmaktadır.

Türkiye'nin yüz ölçümü düşünüldüğünde verimli toprak yoğunluğu beklentilerin altında kalmaktadır. Bu durumun fizyolojik nedenleri bulunmaktadır. Verimli toprakların azlığından dolayı tarım daha çok doğal şartlar dikkate alınarak yapılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı döneminden beridir gelen alt yapı sorunları ürünlerin pazarlanmasında da sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Gizli işsizlik sorunlarının da olduğu tarım sektörü Cumhuriyet döneminde yenileşmede bazı kronik sorunlar da devam etmiştir. Gizli işsizlik ya da pazarlama sorunları bunlardandır (Taşkırın ve Özüdoğru, 2010, s. 151). Cumhuriyet öncesi dönemden bu yana devlet her türlü tarım eksikliklerini politikalar çözmeye çalışmıştır. Bu noktada günümüzde de devam ettiği üzere çiftçilere maddi kaynak ve krediler de sağlanmaktadır (Dinler, 1996, s. 246).

1.2.1. Cumhuriyet Öncesi Anadolu'da Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi

Osmanlı Devleti Anadolu'da 600 senenin üzerinde hâkimiyetini sürdürmüştür. Bu süre içinde temel ekonomiyi de tarım oluşturmaktadır. Tarıma dayalı bu ekonomik yapılanmada Osmanlı Devleti'nin tımarlı sipahiler gibi farklı yöntemlerle tarımı diri tutma çabaları olmuştur. Nitekim topraklar genel olarak devletin olduğundan devlet bu toprakların işlenmesi için halkı kullanmıştır. Bu bağlamda halka asker beslemesi karşılığında toprak verilmiş ve ekmeyen köylülere de cezalar kesilmiştir (Özgün, 2008, s. 6).

Osmanlı Devleti de önceleri göçebe bir toplumun özelliklerini sergilemesi bakımından tarım konusunda beklentilerin altında kalmıştır. Ancak devletin bir imparatorluğa dönüşmesi ve sınırların genişlemesi bu alandaki idari sistemin de gelişmesini sağlamıştır. Dolayısıyla Osmanlı'da nüfusun %80'i geçimini tarım üzerinden sağlamaya başlamıştır (Öz, 2000, s. 22). Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal faaliyetler daha çok devlet kontrolünde gerçekleşmiştir. Devletin etkin olduğu bu sistemde topraklar da devletindir. Buna miri arazi denilmektedir. Ancak devlet, süreç içinde toprağı işlemek üzerine mülkiyeti halka devretmiştir (Özgün, 2008, s. 6). Bu nedenle topraktaki en büyük pay padişaha aittir. Köylüler toprağın sonsuz ve kalıtımsal kiracılarıdır. Köylüler devlete, toprak üzerinde tasarruf haklarından dolayı vergi ödemek zorundadırlar (Kılıç Savrul, Özel ve Kılıç, 2013, s. 56).

19. yüzyılın ikinci yarısında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ülkelerle dış ilişkileri gelişmeye başlamıştır. Bununla birlikte bu yüzyıldaki üretim tekniklerindeki gelişmeler Osmanlı tarımını etkilemiştir (Demirci ve Özçelik, 1990, s. 11). Bu bağlamda ilk olarak şeker pancarı üzerine sistemli bir tarım politikası yürüten Osmanlı Devleti, dışarıdan şeker pancarı ithal edilmiş ve Sivas, Şam, Ankara gibi şehirlerde işleme tesisleri kurmuştur. Ancak şeker fabrikasının kurulması Cumhuriyet dönemine kalmıştır (Özcan, 1998, s. 43). Bu dönemde tarımsal ekonomi alanında pamuk da üretilmeye başlanmıştır. 1861 yılında başlayan teşvikler sonucunda üretim alanı genişleyen pamuk, dokuma sanayisi gelişmediğinden sadece ham madde olarak ihraç edilmiştir. Pamuk veriminin yükselmesi için hem Almanlarla hem İngilizlerle iş birlikleri kurulmuştur (Tokgöz, 1995, s. 67).

1862 yılına gelindiğinde ipekçilik çalışmaları başlamıştır. Bu bağlamda dutluk alanları genişletilerek bu alanlara özel muafiyetler getirilmiştir. Bu yıllarda ihraç edilecek olan ürünlere de teşvikler verilmiştir. Nitekim tütün ekim alanları genişletilmiş, üzüm ve incir üretimi de artmıştır (Özcan, 1998, s. 44).

Daha önce verilmiş olan kapitülasyonlar Osmanlı'nın son dönemlerinde de etkili olmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti 1878-1913 yılları arasında

her yıl ortalama olarak 10 bin ton buğdayı, 65 bin ton pirinci ve 75 bin ton da unu ithal etmek durumunda kalmıştır (Baskıcı, 2003, s. 32). Bu dönemde Osmanlı Devleti'nde tarım alt yapısı çalışmaları yapılmıştır. Nitekim tarım amacıyla birçok sulama kanalı yapılmıştır. Bununla birlikte bazı nehirlerle de ıslah çalışmaları uygulanmıştır.

Bu yıllarda bunlara ilaveten üreticilere tohumluk dağıtılması, üreticiye kredi verilmesi çalışmaları, tarım okullarının açılması gibi girişimler mevcuttur. Ancak diğer girişimler özellikle Birinci Dünya Savaşı nedeniyle askıda kalmıştır. Osmanlı döneminde tarımda makineleşme noktasında da istenen gelişmeler sağlanamamıştır. Özellikle son dönemlerde -dağılma dönemi- devletin hem içte hem dışta borçlanması tarım gibi alanlara yatırım yapmasının önünü tıkamıştır. Bununla birlikte devletin merkezi ile Anadolu arasındaki bağın da tarım politikaları bağlamında güçlü kurulamaması, buradaki potansiyelin değerlendirilememesine neden olmuştur.

1.2.2. Cumhuriyet Dönemi Tarım Sektörünün Tarihsel Gelişimi

Cumhuriyet dönemi ile birlikte ülke ekonomisi yatırımlarını daha çok sanayi sektörünü yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda tarım sektörünün de makineleşmesine çaba sarf edilmiştir. Nitekim Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden bu günlere kadar tarım sektöründe ciddi sayıda iş gören istihdam edilmeye devam edilmektedir. Dolayısıyla tarım Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde olduğu gibi bugün de önemli bir sektör olarak varlığını devam ettirmektedir. Çünkü tarım, sadece istihdam sağlaması yönüyle değil dış ticarete verdiği katkı nedeniyle de öne çıkmaktadır (Kral ve Akder, 2000, s. 1).

Tarım daha çok kırsal alanlarda yapıldığından bu alanlardaki nüfusun yoğunluğu da önemlidir. Bu doğrultuda tarım, şehir merkezlerinde de küçük alanlarda yapılıyor olsa bile kırsal nüfus bu alandaki en önemli nüfustur. Çünkü üretimi bu insanlar yapmaktadır. Diğer türlü bakıldığında tarım ürünlerinin işlenmesi ya da pazarlanmasının önemli bir kısmı şehirlerde yapılmaktadır. Ancak önemli olan toprakta çalışan üretim gücü olarak kırsal nüfustur. Türkiye'nin nüfusu genel

olarak incelendiğinde son 70 yıl içinde altı kat arttığı görülmektedir. Kentli ve köylü nüfusu da yıllar içinde tam tersi şekilde hızlıca değişmiştir. Bu doğrultuda 1930'lu yılların başlarında nüfusun sadece %25'i şehirde yaşıyorken 2010 yılına geldiğinde nüfusun %25'i köyde yaşıyor hâle gelmiştir. Dolayısıyla kırsal nüfus her geçen yıl azalmıştır (Demir ve Çabuk, 2010, s. 205).

Osmanlı'nın son dönemleri yoğun savaşların olduğu bir dönemdir. Dolayısıyla tarım üretimi az olmakla birlikte bu süreçte birçok tarım aracı da tahrip olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım sektöründe yapısal sorunlarla beraber alt problemlerinin de yaşandığı gözlemlenmektedir. Üretimlerin neredeyse tamamen durduğu 1920'li yıllarda Türkiye'nin un, şeker ya da buğday gibi temel tarım ürünlerini de ithal ettiği bilinmektedir. Bu sorunların bir kısmı Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Çünkü Lozan Antlaşması'ndan kalan borçlar Cumhuriyet dönemine kalmıştır. Dolayısıyla ciddi anlamda tahrip edilmiş ekonomiden çıkmak için tarıma destek verilmesi de gerekmiştir. Tarım politikalarının gelişmesi ve ürün ihraç edilmesi hem iç ekonominin gelişmesinde hem de dış ticarete etkili olmaya başlamıştır.

Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle birlikte özellikle 1923-1929 yılları arasında tarıma önemli yatırımlar başlamış ve tarım sektörü %16,5 büyümüştür. Bu büyüme, iç piyasa insanların ürünlere ulaşmasını kolaylaştırırken ülke ekonomisine ne katkı sağlamıştır. Devam eden süreçte ise ülke içindeki diğer sektörlerin önüne geçmiştir. Nitekim bu dönemde sanayideki büyüme sadece %8,5'te kalmıştır. Toprak mülkiyeti konusunda da düzenlemelerin yapıldığı bu dönemde alt yapı bağlamında sulama kanalları yapılmıştır.

1923-1929 yılları arasında tarım ekonomisinin gelişmesinde yapılan yatırımlarla birlikte makineleşme de etkili olmuştur. Nitekim bu dönemde traktör kullanımı da yaygınlaşmaya başlamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında sadece 220 traktör varken 1929 yılına gelindiğinden bu rakam 2000 olmuştur. Bu traktörler sadece devlet bünyesinde de alınmamıştır. Devlet, çiftçilerin de satın alabilmesi için krediler vermiştir. Bu makineleşme süreci ise üretimin artmasını sağlamıştır (Direk, 2010, s. 65).

1929 yılı sonlarına doğru tüm dünyada yaşanan ekonomik kriz Türkiye’de de etkili olmuş ve tarım da bu krizden etkilenmiştir. Dolayısıyla ülke içinde tarıma yönelik birçok yardım ve destek kurumu tesis edilmiştir. Bu kurum ve kuruluşlar tarıma kredi ve destekler sağlamıştır. Tarım Kredi ve Satış Kooperatifi ve Devlet Ziraat İşletmesi gibi. Bu kuruluşlarla birlikte devlet Toprak Mahsulleri Ofisini de kurmuş ve üreticinin mallarını satın almıştır.

1934 yılına gelindiğinde ise dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de ekonomik düzenlemeler yaşanmıştır. Bu bağlamda tahıllar dışında üretilen diğer ürünlerin payı yeniden yükselmeye başlamıştır (Boratav, 1998, s. 62). Devam eden süreçte özellikle -1939 yılına kadar olan bölümde- krizin etkisi farklı boyutlarda devam etmiştir. Bu dönemde birçok Avrupa devletinin İkinci Dünya Savaşı hazırlıkları yaptığı da unutulmamalıdır. Nitekim savaş sürecinde ve öncesinde petrol fiyatları yükselmiştir. Dolayısıyla traktör kullanımında düşüşler yaşanmıştır. Özellikle de 1939’lu yıllarda traktör kullanım sayısı 1000’e düşmüştür. Gelinek noktada tarım ürünlerinin iç piyasadaki fiyatı yükselmeye başlamıştır. Devlet de bu sorunu çözebilmek için ek tedbirler almıştır. Cumhuriyet döneminde 1945 yılında yapılan düzenlemelerle bir dizi düzenlemeler yapılmıştır. Öncelikle çok büyük toprak alanları bölünmüştür. Çünkü geniş arazilerin işlenmesi için gerekli işçi bulunamamıştır. Daha sonraysa toprağı hiç olmayan ya da az olan çiftçiler topraklandırılmıştır. Nitekim devlet tek başına üretimi yapamamıştır. Çiftçinin ve köylünün de bu şekilde desteğı sağlanmış olmaktadır. Böylelikle geniş araziler parça parça da olsa tarıma kazandırılmıştır. Bu düzenlemeler 1945 yılında çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’yla yapılmıştır.

1929-1939 yılları arasında yaşanan ekonomik sorunlara rağmen tarım toplamdaki gelişimine devam etmiştir. Bu dönemde totalde %5-6’lık gelişme olduğu görülmektedir. Özellikle tahıl ürünlerinde olmasa da diğer ürünlerde artış yaşanmış ve bu artış büyümede etkin olmuştur. Tarımdaki büyüme 1946-1953 yılları arasında da savaşa rağmen devam etmiştir. Nitekim dönemler arasında tarım sektörü %14,20 oranında büyüme kaydetmiştir. Bu büyüme oranı diğer

sektörlerle karşılaştırıldığında da öne çıkmaktadır. Aynı dönemde sanayi %9, hizmet sektörü ise %10,7 büyüme kaydetmiştir. 1950'li yıllar ise tarımın altın yılı olarak değerlendirilmektedir. Nitekim bu dönemde tohumculuk, gübrecilik ve makineleşme ciddi anlamda artmıştır. Dolayısıyla tarım ürünlerinin ihracatında da artışlar yaşandığı gibi iç piyasada halk daha ucuz tarım ürünü satın alabilmiştir (Direk, 2010, s. 65).

1950 yılı ve devamında tarımdaki en büyük atılım makineleşme alanında olmuştur. Bu dönemde sadece traktörler değil diğer tarım araçları da etkin kullanılmaya başlanmıştır. Nitekim 1955 yılında 40 bine ulaşan traktör sayısı olduğu aktarılmaktadır. Tarımdaki makineleşme üretime verim katsa da zaman zaman olumsuz etkileri olmuştur. Örneğin istihdamın düşmesi gibi. Çünkü makineler yer almaya başladıkça iş görenler işsiz kalmış ve bu süreç köyden kente göçle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla tarımsal üretim bu süreçten hem olumlu hem de olumsuz etkilenmiştir.

1963 yılına gelindiğinde özellikle tarım alanında özel kalkınma planları yapılmıştır. Bu planların uygulamaya geçirilmesi ile tarımdaki verimlilik artmaya devam etmiştir. Ancak bu süreçte yine de dalgalanmalar meydana gelmiştir. Çünkü kalkınma planları tam olarak istediği gibi uygulanmamıştır (Yavuz, 2005, s. 46). Genel olarak bakıldığında tarım, devlet politikaları tarafından 1950-1980'li yıllara kadar sistematik olarak desteklenmiştir. Dolayısıyla sürekli olarak destekler ve teşvikler verilmiştir. 1980 ve sonrasında ise Türkiye için yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemle birlikte Türkiye ciddi anlamda dışa açılma politikaları gütmüştür. Hem ithalat hem de ihracat artmıştır. Yabancı sermayenin de ülkeye girmesinde kolaylıklar sağlanmıştır. Bununla birlikte ithal ikameci politikalardan ihraç politikalarına geçilmiştir. Ekonomide meydana gelen bu yeniden yapılanma süreciyle tarım ürünlerine uygulanan sübvansiyonlar azaltılmış, hükümet tarafından tarımsal ürünlere karşı verilen destekler geri çekilmiş, tarım kredi faizleri dahi artırılmış tarım sektöründe yeni bir döneme girilmesine sebep olmuştur (Direk, 2010, s. 122).

Dış ticaret hamlelerinin gelişmesinde hem iktisadi hamleler hem de siyasi politikalar etkili olmuştur. Bu doğrultuda yurt dışından getirilen tarım ürünlerinin tarım sektöründeki payı yükselmeye başlamıştır. Özellikle 1984 yılında çıkarılan kanunlarla, vergiler değiştirilmiş ve bazı tarım ürünlerinde ithalat artmıştır. İthalat ve ihracatta yaşanan bu gelişmeler hayvansal ürünler sektöründe de etkili olmuştur. Daha çok ithal ürün geldiğinden hayvansal ürünlerde düşüş yaşanmıştır. Devlet desteğinin düşmesi sonucunda tarım kötü etkilenmiştir. Bu doğrultuda özellikle küçük işletmeler zarar görmüştür. İç piyasa artan fiyatlarla birlikte üreticinin giderleri de artmıştır. Bu süreç üreticilerin verim artırıcı ürünleri kullanamamasına neden olmuştur. Gübre ya da diğer zirai ilaçlar gibi. Sonuç olarak tarımsal verimlilik geçmiş yıllara göre düşmüştür. 80'li yılların sonlarında daha önce ihraç edilen temel tarım ürünlerinin artık ithal edilir hâle geldiği görülmektedir (Direk, 2010, s. 45).

Gelinen noktada tarımdaki bu sorunlardan dolayı birçok yatırımcı tarım sektöründen çekilmiş ve farklı sektörlerle geçiş yapmıştır. Nitekim işsiz kalan köylü ve çiftçiler süratle kente göç etmişlerdir. Köyden kente göç 70'li yıllarla birlikte hız kazansa da 80'li yıllardan sonra iyiden iyiye artmıştır. Bu durum 1900'lü yıllarda da devam etmiştir. Tarımda beklenen gelişmeler sağlanamadığı gibi enflasyona da bağlı olarak tarım ürünü fiyatları artmıştır. Ayrıca bu dönemde daha fazla ithal ürün getirilmiştir. 2000 yılına gelindiğinde ise yaşanan ekonomik krizler çerçevesinde IMF'den (uluslararası para fonu) borç alınmıştır. Bu süreçte alınan kredilerle tarım sektöründe de yeni yatırımlar yapılmıştır (Günaydın, 2006, s. 21):

- Çiftçilere verilen sübvansiyon krediler kaldırılmıştır.
- Hem Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) hem de Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası (TCZB) yeninden yapılandırılmıştır.
- Özellikle hububat ve tütün gibi ürünlerde uluslararası piyasadaki fiyatlandırmalar takip edilmiştir.

- Dünya Bankası tarafından önerilen, küçük üreticileri hedef alan ve küçük araziye dayalı olan, Doğrudan Gelir Desteği Sistemi'ne geçilmesiyle uygulanan destekleme politikaları terk edilmiştir.
- Bu dönemde İstanbul Gübre Sanayii (İGSAŞ), Tekel ve ÇAYKUR, Türkiye Gübre Sanayii (TÜGSAŞ), Türkiye Zirai Donatım Kurumu (TZDK) ve Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ (TŞFAŞ) özelleştirilmiştir.

Türkiye'de IMF süreci sonrasında çiftçilere verilen gerek kredilerin gerekse de diğer desteklerin (gübre ya da mazot desteği gibi) sınırlandırıldığı gözlemlenmektedir. Ancak bu desteklerin kesilmesi de tarım sektörünü de pek de olumlu yansımamıştır. Nitekim ülkemizde hem mazot hem de diğer tarım üretim malzemeleri pahalı olduğundan üretilen malın fiyatı da yüksek olmaktadır. Çiftçiler ürettikleri malı pahalıya mal ettiklerinden zaman zaman istedikleri fiyatı piyasaya sunamamaktadır. Dolayısıyla birçok üretici tarım sektöründen ekonomik olarak vazgeçmektedir. Tarım sektöründe ülkemizde devam eden diğer öne çıkan sorunlar; alt yapı sorunları, sulama sorunları, fiyatlandırma politikalarıdır. Bu sorunlar araştırmanın üçüncü bölümünde detaylı analiz edilecektir (Günaydın, 2006, s. 21).

1980 yıllarını takip eden dönemde Türkiye hem siyasi politika açısından hem de ekonomi açısından dışa açılmaya devam etmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin dünya ihracatı içindeki payı artmaya başlamıştır. Ancak aynı şekilde ithalat rakamları da yükselmiştir. Örneğin 1980 yılında ithalat oranı %4 iken 1990 yılına gelindiğinde bu oranın %64 olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de dış ticaret açığı artmıştır. Geline nokta da dünyada tarım sektörünün genel durumu iki temel tablo üzerinden Türkiye'yle karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Bu bağlamda tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı ve tarım sektörünün GSYİH'teki payı sırasıyla Tablo 1 ve Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 1. AB Ülkeleri ve Türkiye’de Tarım Sektörünün Toplam İstihdamdaki Payı (%)

Ülkeler/Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Türkiye	23,4	23,2	22,1	21,1	21,1	20,5	19,5	19,4	18,5	18,2
AB-28	5,1	5	4,9	4,8	4,7	4,6	4,5	4	3,9	3,8
Romanya	30,1	28,6	29	28,5	28,3	26,4	26,1	22,9	22,6	22,4
Yunanistan	12,5	12,4	13	13,7	13,6	13,2	13,1	12,1	12	11,9
Polonya	12,8	12,7	12,6	12	11,5	11,3	11,1	10,2	10,1	10
Hırvatistan	14,3	14,6	12,3	10,8	9,6	9,5	9,3	7	6,9	6,8
Slovenya	8,8	8,6	8,3	8,5	9,6	9,1	9	5,6	5,5	5,5
Litvanya	9	8,7	8,9	8,4	9,2	9,1	8,9	7,8	7,7	7,6
Portekiz	10,9	9,9	10,5	9,9	8,7	8,3	8,1	6,4	6,3	6,3
Letonya	8,8	8,9	8,4	8,1	7,5	7,6	7,4	6,9	6,8	6,7
Bulgaristan	6,8	6,8	6,4	6,7	7	6,9	6,7	7	6,9	6,9
İrlanda	4,5	4,5	4,7	5,7	5,7	5,4	5	5,1	5	5
Avusturya	5,2	5,3	4,9	4,7	4,8	4,8	4,7	3,9	3,9	3,9
Macaristan	4,5	4,8	5,2	4,9	4,7	4,5	4,4	5	5	4,9
Finlandiya	4,4	4,2	4,1	4,1	4,3	4,3	4,2	3,8	3,7	3,7
G. Kıbrıs Rum Y.	3,8	3,8	2,9	3,1	4,5	4	3,6	2,5	2,5	2,5
İspanya	4,3	4,2	4,4	4,4	4,2	4,1	4	4,4	4,3	4,3
Estonya	4,2	4,4	4,7	4,3	3,9	3,8	3,8	3,5	3,5	3,5
İtalya	3,8	3,7	3,7	3,6	3,6	3,6	3,6	3,8	3,8	3,7
Slovakya	3,2	3	3,2	3,3	3,5	3,4	3,3	2,7	2,7	2,7
Fransa	2,9	2,9	2,9	3,1	2,8	2,8	2,7	2,6	2,6	2,6
Çekya	3,1	3	3,1	3	2,7	2,6	2,6	2,8	2,8	2,8
Danimarka	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,5	2,5	2,2	2,2	2,2
Hollanda	3,1	2,8	2,7	2,1	2,3	2,3	2,2	2,3	2,2	2,2
İsveç	2,1	2	2	2	2	1,9	1,9	1,8	1,8	1,8
Almanya	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3
Lüksemburg	1,1	1,2	1,3	1,6	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4
Belçika	1,4	1,3	1,2	1,4	1,2	1,2	1,2	1,2	1,2	1,1
Malta	1,3	1,1	1	1,3	1,3	1,3	1,2	1	1	1

Kaynak: (Worldbank, 2021)

Tablo 1’de Türkiye ve Avrupa Birliği ülkelerinde tarımın istihdamdaki payı verilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye’de tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı 2010-2019 yılları arasındaki 10 yıllık dönem incelendiğinde giderek azalarak %23,4’ten %18,2’lere kadar gerilemiştir. Türkiye’de tarım sektöründeki istihdamın düşmesinde köyden kente göçün devam etmesi etkili olmuştur. Ancak AB ülkeleri dikkate alındığından Türkiye’nin tarım istihdamı hâlen çok yüksektir. Bu veriler tarımın ülke ekonomisi için önemini de göstermektedir. Nitekim toplam istihdam içindeki iş görenlerin %20’ye yakını geçimini bu işlerden kazanmaktadır. AB ülkelerinin ortalaması alındığında toplam istihdam içerisinde tarım sektörünün payı 2019 yılında ise %3,8’e kadar gerilemiştir. AB üyesi ülkelerdeki istihdam oranı genel olarak Türkiye’den düşükken sadece Romanya’nın tarımdaki istihdam oranları 22.4 ile Türkiye’nin üzerinde seyretmektedir. AB ülkeleri arasında öne çıkan ülkelerdeki tarım istihdamı İtalya %3,7; Almanya %1,3; Fransa %2,6 oranlarından seyretmektedir. Yine AB bir ülkesi olan Malta’da ise bu oran %1,1’dir. Bu ülkeler AB’nin genel ortalamasını da son derece düşürmektedir. AB ülkelerindeki (özellikle önde gelen ülkeler) bu oranın düşük olması bir önceki başlıkta da ifade edildiği üzere yatırımların daha çok sanayi ve bilişim alanında yoğunlaştığını da işaret etmektedir. Ancak burada önemli olan verinin tarımın toplam istihdamdaki yerinden daha çok, bu istihdam içindeki iş görenlerden ne kadar verim alındığıdır. Yani üretim faaliyetleridir. Tablo 2’de ise tarım sektörünün GSYİH’teki payı gösterilmektedir.

Tablo 2. Tarım Sektörünün GSYİH’teki Payı

Ülkeler/Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Türkiye	9	8,2	7,8	6,7	6,6	6,9	6,2	6,1	5,8
AB-28	1,6	1,7	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,4	1,3
Bulgaristan	4,8	5,3	5,3	5,3	5,3	4,8	4,7	4,1	3,6
Macaristan	3,5	4,6	4,6	4,6	4,7	4,4	4,4	3,8	3,6
Romanya	6,3	7,3	5,3	6,1	5,3	4,8	4,3	4,3	4,3
Yunanistan	3,3	3,4	3,7	3,6	3,8	4,2	4	3,7	3,7
Hırvatistan	4,9	4,7	4,5	4,4	4,1	4,2	4	2,9	2,9
Letonya	4,4	3,9	3,7	3,7	3,8	4,1	3,9	3,5	2,9
Slovakya	2,8	3,4	3,5	4	4,5	3,8	2,7	2,4	2,4
Litvanya	3,3	3,9	4,4	3,9	3,8	3,6	3,3	3,5	2,9
İspanya	2,6	2,5	2,5	2,8	2,7	2,8	2,8	2,8	2,8
Polonya	2,9	3,2	3	3,2	2,9	2,5	2,7	2,8	2,1
Finlandiya	2,7	2,7	2,7	3	2,8	2,5	2,7	2,3	2,5

Tablo 2. (Devam) Tarım Sektörünün GSYİH'teki Payı

Estonya	3,2	3,9	3,7	3,4	3,5	3,1	2,6	2,4	2,7
Çekya	1,7	2,4	2,6	2,7	2,7	2,5	2,5	2,1	2
Portekiz	2,2	2,1	2,2	2,4	2,3	2,4	2,2	2,1	2,1
Slovenya	2	2,3	2,1	2,1	2,3	2,3	2,2	1,9	2,1
İtalya	2	2,1	2,2	2,3	2,2	2,2	2,1	2	1,9
G. Kıbrıs Rum Y.	2,4	2,5	2,2	2,3	2,1	2,1	2,1	2	2
Hollanda	1,9	1,7	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8	1,9	1,6
Fransa	1,8	1,8	1,8	1,6	1,7	1,8	1,6	1,6	1,6
Malta	1,7	1,6	1,5	1,4	1,3	1,3	1,4	0,8	0,9
İsveç	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3	1,4	1,3	1,4	1,4
Avusturya	1,4	1,6	1,5	1,4	1,3	1,2	1,2	1,2	1,1
İrlanda	1,1	1,3	1,1	1,2	1,4	1	1	1,2	0,9
Danimarka	1,4	1,5	1,9	1,5	1,6	0,9	0,9	1,4	1
Belçika	0,9	0,7	0,9	0,8	0,7	0,8	0,7	0,6	0,5
Almanya	0,7	0,8	0,8	1	0,8	0,6	0,6	0,8	0,8
Birleşik Krallık	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6	0,7	0,6
Lüksemburg	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2

Kaynak: (Worldbank, 2021a).

Tablo 2 incelendiğinde ülkemizdeki GSYİH'teki tarım sektörünün oranı özellikle AB ülkeleri dikkate alındığında yüksek görünmektedir. Ancak ülkeler arası gelişmişlikte tarım sektöründeki payın düşük olması beklenmektedir. Çünkü ülkeler daha çok sanayi ve bilişim teknolojilerine yatırımlar yapmaktadır. Bununla birlikte ülkemizde de tarımın GSYİH'teki payı her geçen yıl düşerek (2014-2015 aralığı hariç) 2019 yılında 5.8'e gerilemiştir. Bu noktada tarım sektörüne ayrılan pay ile birlikte bu sektörden alınan verim de önemlidir. Yüksek verim alınabilmesi için hem makineleşme hem gübreleme ve modern tekniklerin takip edilmesi hem de bu alanda politikaların takip edilmesi gerekmektedir.

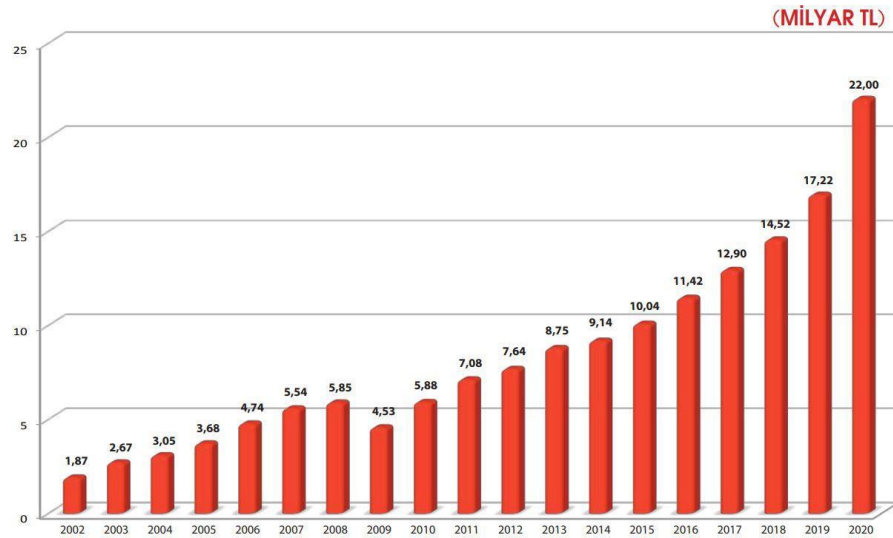
Hem Tablo 1'deki hem de Tablo 2'deki veriler 2018 ve 2019 yılları ile sınırlıdır. Bu bağlamda hem World Bank'ta hem de TÜİK'te güncel veriler bu verilerdir. Ancak 2020 ve 2021 yılı verileri için de aşağıdaki grafikler öne çıkmaktadır.

Tablo 3. Yabancı Yatırımların Sektörlere Göre Dağılımı

Milyon Dolar(\$)	Yıllık		Ocak-Kasım	
	2018	2019	2019	2020
TARIM SEKTÖRÜ	34	23	23	14
SINAI SEKTÖRÜ	2.706	2.103	1.824	1.001
Madencilik ve taşocakçılığı	81	83	82	108
İmalat	1.934	1.930	1.695	842
Elektrik, Gaz, Buhar ve İklimlendirme Üretimi ve Dağıtımı	687	89	47	50
Su Temini, Kanalizasyon, Atık Yönetimi ve İyileştirme Faaliyetleri	4	1	0	1
HİZMETLER SEKTÖRÜ	4.034	3.752	3.483	3.627
TOPLAM	6.774	5.878	5.330	4.642

Kaynak: (Ticaret Bakanlığı, 2021)

Tablo 3'te ülkemize yabancı yatırımcılar tarafından yapılan sermayenin milyon dolar cinsi üzerinden değeri ifade edilmektedir. Bu bağlamda tarımdaki pay da her yıl azalmış olup 2020 yılında 14 milyon dolar olarak belirlenmiştir.

Şekil 1. Yurt İçi Tarımsal Desteklemeler

Kaynak: (TOÇBİR-SEN, 2020)

Şekil 1 incelendiğinde Tarım ve Orman Bakanlığı, tarım sektörüne 2002 yılından 2019 yılı sonuna kadar çiftçilere yaklaşık 134,6 milyar TL nakit hibe destek sağlamıştır. 2020 yılında ise üreticilerimize yaklaşık 22 milyar TL tarımsal destek sağlanmıştır. 2019 yılında yaşanan korona pandemisi sürecinde diğer sektörler gibi tarım sektörü de etkilenmiştir. Ancak tüm dünyada tarım üretime duyulan temel ihtiyaçlar da artmıştır. Bu bağlamda TÜİK verilerine tarım sektörü 2020 yılında 5,3 büyüme sergilemiştir (Uysal, 2020).

2. BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİK KALKINMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Bölüme başlarken öncelikle ekonomik kalkınmanın tanımı yapılmalıdır. Dar anlamıyla ekonomik kalkınma, temelde insanoğlunun ekonomik koşullarının zaman içerisinde nasıl değiştiğini ve değiştirmek için neler yapabildiğini gösterir. Ancak insanoğlunun koşullarını iyileştirme arzusu ve daha iyiye ulaşma özlemi ekonomik kalkınma tanımının daha geniş çaplı yapılmasını gerekli kılmaktadır. Öyle ki bu tanımı sadece ekonomik koşullarla yapmak yeterli olamayacak, tanımın içine insanoğlunun eğitimin, hastalığın, kültürel gelişim yeterlik ve yetersizliklerin, hak ve özgürlüklerin yani insanın yaşamı ile ilgili tüm unsurların girmesi gerekmektedir (Doğaner Gönel, 2010: 5)

Ekonomik kalkınma ve azgelişmişlik olgusu konusunda tarih boyunca birçok teoremler ortaya atılmıştır.

Bunlardan ilki geleneksel kuramların en önemli temsilcilerinden olan Rostow' dur. Rostow (1966)' a göre her toplum aynı tarihsel süreçten geçmektedir. Az gelişmişlik ve geri kalmışlık gelişmeye giden yolda geçilmesi gereken bir süreçtir (Öztürk, 2005: 81).

Rostow kuramını beş aşamaya oturtmuştur. Kalkınma aşamaları olarak tanımladığı kuramında ilk aşama "geleneksel toplum aşamasıdır" . Bu aşamada toplumun çoğunluğu tarım sektöründe çalışmaktadır ve sosyal olanaklar, teknoloji kullanımı ve kültürel faaliyetler oldukça sınırlıdır. Rostow'un " Kalkınma Aşamaları" kuramının ikinci aşaması ise; harekete geçiş aşamasıdır. Bu aşamada dıştan gelen şokların etkisiyle yatırımlara önem verilip tarım çizgisinden çıkılmakta ve toplum sanayileşme evresine geçiş sağlamakta, sosyal, kültürel ve politik anlamda da gelişmeler göstermektedir.

Üçüncü aşama ise kalkış aşamasıdır. Bu aşama gelişmenin başlangıç noktasıdır. Bu aşamada yatırım ve tasarruf oranlarının milli gelirin % 10' u düzeyine gelmesi öngörülmektedir. Ayrıca bu aşamada artık gelişmişliğin süreğen bir kavram haline gelmesi toplumun geneli tarafından benimsenmektedir.

Rostow kalkınma aşamasının 20 yıl süreceğini öngörmektedir. Bu aşamadan sonra da olgunlaşma aşamasına geçilecektir. Bu dönemde modern uygulamalar toplumun her kesimine yayılmakta ve ülke büyüme serüvenini başarıyla sürdürmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği harekete geçiş aşamasında önemli bir gelişme gösteren öncü sektörlerin artması ve yüksek üretim artışının diğer sektörlerle yayılmasıdır (Öztürk, 2005: 83).

En son aşama ise kitle tüketim aşamasıdır. Toplumun kişi başına gelirinin artması, kişileri tüketime yönlendirmekte, toplumsal yapı sadece bölgesel olarak değil aynı zamanda mesleki olarak da ayrılacak bir yapıya kavuşacaktır (Doğanar Gönel, 2010: 57).

Rostow' un bu kuramı toplumların işleyişi ve gelişimi ile ilgili farklılıklar olabileceğini hesaplayamadığından yoğun eleştirilerin hedefi olmuştur.

Kalkınma çalışmalarından önemli bir diğer çalışma da Lewis' in sınırsız emek kuramıdır. Lewis' in modelinde düalist (ikili) bir yapının varlığından söz edilir. Bu yapıdaki sektörlerden biri modern değişim sektörü iken, diğeri geçimlik sektördür. Modern değişim sektörü kapitalist olarak değerlendirilirken geçimlik sektör yani kapitalist olmayan yapı diğer sektörün ezici etkisinde kalmaktadır.

Lewis' e göre, modern yapı üretim ve verimlilik konusunda daha fazla güce sahipken, geleneksel yapının sahip olduğu atıl kapasiteye ihtiyaç duyduğunu ve bu yüzden de kalkınmanın geleneksel yapıdan modern yapıya geçiş olduğunu savunmaktadır.

Kısaca anlatmak gerekirse, sınırsız emek arzı ile kalkınma modeline göre; ekonomik kalkınma geleneksel sektörde fırsat maliyeti çok düşük olan emeğin modern sektör tarafından emilmesiyle gerçekleşmektedir (Recep Erbay)

Burada kapitalist sistemden söz ederken Boratav (2004) ' in kapitalist sektörlerin geleneksel sektörler üzerindeki etkisi konusundaki görüşlerini belirtmekte fayda vardır:

"Tüccarın veya ticari sermayenin artığa doğrudan el koyduğu veya artığı paylaştığı üretim ilişkileri aynı değildir. Kapitalist üretim ilişkisinde, üretim süreci içinde kapitalist tarafından el konulmuş artık, malın pazarlamasını üstlenen ticari sermayeye de daha sonra ve kısmen intikal eder; üretken sermayenin bir uzantısı işlevini gören ticari sermaye artığı paylaşmış olur. "

Kalkınma kuramları ile ilgili çalışma yapan bir diğer isim de Rosenstein- Rodan' dır. Rodan' a göre sanayileşmenin sağlanabilmesi için bir itici güce ihtiyaç vardır. Rodan bu itişin gerekliliğini 1957 yılında yayımladığı " Büyük İtiş Teorisi adlı makalesinde şöyle ifade etmektedir: *"Eğer kalkınma programı bir başarı şansına sahip olacaksa kaynakların asgari bir düzeyinin, bu programa yönlendirilmesi zorunludur. Bir ülkeyi kendini sürdüren bir büyüme sürecine sokmak, kısmen bir uçağı havalandırmaya benzer. Uçağın kalkışa geçmesi için yerde kritik bir hıza ulaşıp bu hızı geçmesi lazımdır"* şeklinde ifade etmektedir. " (Rosenstein Rodan, 1966).

Yani Rodan' a göre kalkınma için koşulların oluşabilmesi için asgari bir hız ve miktarda yapılacak yatırımlarla mümkün olacağını savunmaktadır. Böylece kalkınmanın önündeki ekonomik engeller ortadan kalkacaktır.

Ekonomideki birçok sektörden sadece kendi alanında üretim yapması beklenmemektedir. Nitekim ekonomik hayat; sosyal hayatın da önemli bir parçası olarak istihdam alanları yaratarak ve iş görenlerin sosyal hayatlarını

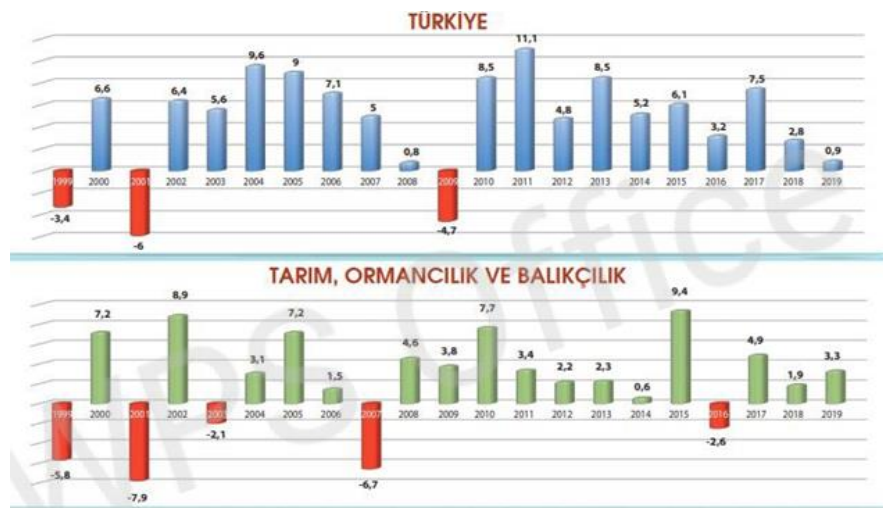
düzenleyerek, sosyalleştirerek farklı işlevler de görmektedir. Bu bağlamda tarım sektörü aynı zamanda ülkelerin ekonomik gelişmelerine de katkılar sağlamaktadır. Örneğin ihraç edilen birçok tarım ürünü ülkenin ihracat rakamlarının yükselmesini ve ülkeye döviz girdisi sağlamaktadır. Diğer yandansa tarım sektörü toplumun en temel ihtiyaçlarından birisi olan beslenme ihtiyacını karşılamaktadır. Bununla birlikte tarım sektörü ülkenin ekonomisinde sadece beslenme açısından değil, diğer sektörlerle ham madde sağlaması bakımından da öne çıkmaktadır. Örneğin tekstil sektörüne sağlanan pamuk ham maddesi gibi. Dışa bağımlılığın azalmasında önemli bir rol oynayan tarım sektörünün ekonomideki işlevleri de hem ülke içinde hem dışında önem arz etmektedir (Erdem ve Yücel, 2015, s. 90).

Tarımın ekonomik bir sektör olarak hem bireysel üreticiye hem de ülke ekonomisine katkı sağlaması için tarımın bütün tekniklerinin ekonomi bağlamında ele alınması gerekmektedir. Bu doğrultuda kullanılacak ilaç ya da diğer argümanların kaliteli olması alınacak hasadı da etkilemesi mümkün olduğundan kaliteye dikkat edilmesi gerekmektedir. Çünkü bu kalite ürünün hem iç hem de özellikle dış piyasada tutulmasını sağlayan en önemli etmenlerden birisi olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla tarım sektöründen beklenen kârın elde edilebilmesi için hem teknik yolların hem de ekonomik kârın dikkate alınması gerekmektedir.

Tarım sektörünün gelişmesinde etkili olan bir diğer etmeni ise tüketici gruplarının analizi oluşturmaktadır. Tüketicilerin satın alma davranışlarının incelenmesi birçok alanda olduğu gibi tarım sektöründe de önemli bir rol oynamaktadır. Tarımdaki alım gücünün değerlendirilmesi, mevsimine göre ürün yetiştirilmesi de sektörün ekonomik olarak gelişmesini ve dolayısıyla ülke ekonomisine olan katkısını da hızlandıracaktır. Kötü ve kalitesiz malların üretildiği bir sektörün gerek iç gerekse de dış piyasada söz sahibi olması mümkün değildir. Bu bağlamda tarımın ülke ekonomisine olan katkısının yükselmesinde ekili dikili alanların çoğaltılması ve modern tekniklerin kullanılması kadar pazarlama ve tüketici davranışlarının analizi de önem kazanmaktadır (Dinler, 1996,s. 121).

Tarım sektörünün ülke ekonomisindeki rolü ve genel ekonomiye olan katkısı, sektörün sağladığı katma değer üzerinden ölçülmektedir. Bu katma değere etki eden temel faktörlerin başında ise ithalat, ihracat, hasıla ya da başka sektörler sağlanan ekonomik girdiler gelmektedir. Böylesi bir etkinin hız kazanması için endüstrileşmenin rolü önemlidir. Nitekim az gelişmiş ülkeler tarımın ülke ekonomisindeki payını yükseltebilmek adına endüstrileşmeye çalışmaktadır (Doğan vd, 2015, s. 34).

Endüstrileşme sürecinde de tarımın önemli bir rolü bulunmaktadır. Ekonomik büyümenin sağlanmasında endüstrileşme önemli iken tarım da bu süreci takip eden en önemli sektörlerden birisi olarak öne çıkmaktadır. Çünkü tarım ürünleri sanayi için de önemli bir ham madde kaynağı teşkil etmektedir. Bu bağlamda önceleri tarım temelli iktisadi yapıları bulunan gelişmiş ülkeler, ilk olarak tarıma öncelik tanıyarak tarım sektörünün kalkınmasını güvence altına almışlardır. Tarımdan gelen ekonomik ve ham madde kaynağı ise endüstrileşmenin gelişmesine kaynak oluşturmuştur. Nitekim günümüzün büyük ekonomileri arasında gösterilebilecek olan İngiltere, Japonya ya da Fransa gibi ülkeler endüstrilerini tarım kaynakları üzerinden yapılandırmışlardır (Tuna, 1993, s. 42). Türkiye'nin genel ekonomik büyümesi ve tarım sektöründeki büyümenin karşılaştırılması aşağıda gösterilmektedir:

Şekil 2. Ekonomik Büyüme ve Tarım Sektörü

Kaynak: (TOÇBİRSEN, 2020)

Şekil 2'de de görüldüğü üzere ülkenin genel ekonomik büyümesiyle tarım sektörünün büyümesinin bazen orantılı bazen de farklı olduğu söylenebilir. Örneğin 1999, 2001 yıllarında hem ülke ekonomisi gerilemiş hem de tarım sektörü gelişmiştir. Ancak 2003 yılında ülke ekonomisi büyürken tarım sektörü beklenen yükselişi gösterememiştir. Bununla birlikte 2009 yılına gelindiğinde ise tam tersi bir durum söz konusudur. Nitekim bu yıl tarım sektörü büyürken ülke ekonomisi gerilemiştir. Tarım sektöründe büyüme, istihdam ve dış ticaret göstergeleri ise şu şekildedir:

Tablo 4. Tarım Sektöründe Büyüme, İstihdam ve Dış Ticaret Göstergeleri

	Yıllar					Yüzde Değişim		
	2017	2018	2019	2019 (1)	2020 (1)	2017-2018	2018-2019	2019-2020 (1)
Katma Değer (Zincirlenmiş Hacim, Milyon TL)								
Tarım (2)	106 263	108 504	112 561	28 910	29 908	2,1	3,7	3,5
Katma Değer (Cari Fiyatlarla, Milyon TL)								
Tarım (2)	189 233	217 072	277 495	74 452	84 443	14,7	27,8	13,4
Tarımsal GSYH (Yüzde)	6,0	5,8	6,4	3,8	4,0			
İstihdam (Bin Kişi)								
Tarım İstihdamı (2)	5 464	5 297	5 097	5 392	5 118	-3,0	-3,8	-5,0
Tarım İstihdamı (Yüzde)	19,4	18,4	18,2	18,9	19,3			
İthalat (Milyon ABD Doları)								
Bitkisel Üretim	7 613	7 344	8 617	5 790	6 087	-3,6	17,3	5,1
Hayvancılık	1 282	1 851	771	465	270	44,4	-58,3	-41,9
Ormancılık	91	89	79	55	59	-2,2	-11,2	7,3
Balıkçılık	58	51	52	25	20	-12,0	1,9	-20,0
Gıda Ürünleri ve İçecek	4 908	4 620	4 440	2 982	3 192	-5,9	-3,9	7,0
Toplam	13 952	13 955	13 959	9 317	9 628	0,01	0,03	3,3
İhracat (Milyon ABD Doları)								
Bitkisel Üretim	4 821	5 003	5 069	2 695	3 207	3,7	1,3	19,0
Hayvancılık	439	519	410	273	213	18,2	-21,0	-22,0
Ormancılık	27	34	37	24	31	25,9	8,8	29,2
Balıkçılık	451	486	517	345	345	7,8	6,4	0,0
Gıda Ürünleri ve İçecek	10 678	11 156	11 425	7 152	7 444	4,5	2,4	4,1
Toplam	16 416	17 198	17 458	10 489	11 240	4,8	1,5	7,2

Kaynak: (sbb.gov.tr.)

Tablo 4 incelendiğinde ise özellikle son yıllara ait değerlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda toplama dair rakamlar ele alındığında 2018-2019 yılları arasında beklenen büyüme sağlanmamış olsa da 2020 yılı ve 2021 yılının ilk çeyreğinde büyümenin 7,2 olduğu gözlemlenmektedir.

2.1. HASILA ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ekonomide hasıla demek, herhangi bir sektörde üretilen mal ve hizmetlerin parasal olarak değeri anlamına gelmektedir. Tarım sektörünün de kendi içinde bir

hasılası bulunmaktadır. Bu hasıla da ülke içindeki toplam hasılaya etki ederek ülkenin ekonomisine etki etmektedir. Bu bağlamda GSYİH ise ülkede üretilen toplam mal ya da hizmetlerin parasal karşılığı anlamına gelmektedir (Doğan vd, 2015, s. 34). Tablo-2’de gösterildiği üzere tarımın bu alandaki toplam payı 2010 yılından 2018’e gelindiğinde 9’dan 5,8’e gerilemiştir.

Tarım sektöründeki hasılanın artması ve ülke ekonomisi üzerinde de olumlu etkisi yapacaktır. Ancak bu payın yükselmesi için üretilen ürünlerinin kaliteli olması ihraç edilebilmesi adına önem kazanmaktadır. Diğer türlü iç piyasadaki hareketlilik tarımın yine ülke ekonomisine birçok yönden -örneğin istihdam- katkı vermesini sağlasa da dış ticaretteki hareketlilik ülkeye döviz girdisi sağlanması açısından öne çıkmaktadır (Ege, 2011, s. 1).

Ülkemizde tarımın ekonomi üzerinde ki payı gittikçe düşmesine rağmen hâlâ ekonomiye en çok katkı sağlayan sektör tarım sektörüdür. GSYİH içerisindeki payı yapılan araştırmalara göre %7,4’e kadar düşmüştür. Tüm bu araştırma sonuçlarına rağmen ülke içerisindeki hasıla oranı yadsınamayacak kadar yüksektir. Hatta ülkemizde ithalat ve ihracatta en çok gelir sağlayan ekonomik sektördür. Yapılan araştırmalara göre tarım, ülkemizin genel ekonomisine 60,9 milyar dolar katkı sağlamaktadır. Sadece ürün olarak değil birçok sektöre sağladığı ham madde katkısıyla tarım, kendi ve ilgili olduğu birçok sektörle ilgilidir. Ham madde sağladığı sektörler içerisinde hazır giyim ve gıda başta gelmektedir.

Tarım sektörünün ülkemiz içerisindeki öneminin kaybolmaması ve artması tarımın insan hayatındaki sürekliliği ve ham madde sağladığı sektörlerin var olmasıyla açıklanabilir. Tarım sektörünün katkı sağladığı sektörler arasında ulaşım ve finans sektörü de sayılabilir. Bu iki sektör de tarım sektörü sayesinde birçok değişim ve gelişim göstermişlerdir. Sektörler kendi aralarında sürekli bir dayanışma içerisinde dirler. Ulaşım olmadan üretilen ürünler pazarlanamaz, finans sektörü olmasa ise ücretlendirilmez. Teknolojinin gelişmesi ve dünyanın gelişmesiyle her sektör değişim ve gelişim göstermiştir.

Tüm bu açıklamaların ardından GSYİH’te yapılan araştırma sonuçlarına göre tarım sektörünün ülkemiz ekonomisi içerisindeki yeri %7,4 gibi düşük bir oranda gözükse de ilişkili olduğu ve etkilediği sektörler de göz önüne alınırsa tarımın ülkemiz ekonomisi içerisindeki payı oldukça geniştir.

2.2. DIŞ TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Tarım sektörünün etkili olduğu bir diğer faktörse dış ticarettir. Dış ticaret denince akla gelen ithalat ve ihracat üzerindeki etkisi ve yeridir. Ülkemizde ithalat ve ihracatta tarım sektörünün payı oldukça büyüktür. Özellikle ülkemizde 1970 yılından sonra ihracatta artış olmuştur. Bu artışın sebebi olarak ise devalüasyon gösterilebilir. 1980 yılındaysa ülkemizde ihracata yönelik teşviklerin artmasıyla birçok sektörde ve tarım sektöründe ihracat oranı artmıştır. Ülkemizde ilk ihracatı yapılan tarım ürünleri olarak fındık, üzüm ve tütün sayılabilir. Bu ürünlerle başlayan tarım ihracatı gün geçtikçe artmış ve şekillenmiştir (Sönmez, 2003, s. 60).

Tarım sektörünün ülkemizde ithalatının artması da 1970 yılında olmuştur. Bu yıllarda özellikle ülkemizde sanayinin gelişmesi ve ekonomide yaşanan sıkıntılar tarımın ithalat sürecinin başlamasına sebep olmuştur. Sanayinin gelişmesiyle ihtiyaç duyulan ham madde, ara mal ve üretim makinelerinde ithalat artmıştır. 1980 yılında ise tarım sektöründe ithalat artık gereksinimin yanında farklı ülkelerle ekonomik alışverişin yerini tutmuştur. Dış ticarete ihracat ve ithalatın artması ve gelişmesiyle ülkemiz ekonomisi de büyümüştür. Ekonominin büyümesi bütün sektörleri etkilediği gibi tarım sektörünü de birebir etkilemiştir. Tarım sektöründe ham madde sağlamak veya gerekli tarım ürünlerinin ithalatının yapılabilmesi için gerekli olan yurt dışı geliri yine tarım sektörü sayesinde sağlanan ihracatta elde edilmektedir. Tarım sektörünün ithalat ve ihracattaki dengesi ve kârı diğer sektörle nazaran oldukça fazla ve yeterlidir (Şahin, 2011, s. 256).

Ülkemizde de diğer birçok ülkede olduğu gibi tarım sektörünün ekonomiye katkısı teknolojinin gelişmesiyle düşmüştür. Ülkemizde genel olarak dış ticaret sürekli düşüşler ve artışlar göstermiştir. 2017 yılında yapılan bir araştırmaya göre bu

yılda geçen yıllara göre ihracatta artış yaşanmıştır. Genel olarak ihracattaki artış tarım sektörünün de dış ticaret hacminin artmasını sağlamıştır. Karşılıklı olarak etkilenen iki başlık olan ülkemizin ihracattaki artışı ve tarım sektörünün dış ticaretteki payı birlikte gelişim ve büyüme göstermiştir. Tarım sektörünün ithalat ve ihracatta ülkemiz genelinde aldığı pay diğer sektörlerin önünde ve Türkiye'nin dış ticaret hacminin büyük kısmını oluşturmaktadır (Sönmez, 2003, s. 34).

2.3. ÜRETİM FAKTÖRLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Üretim faktörleri genel anlamıyla üretim için gerekli olan etkenlerin tümünü kapsar. Hizmet ve malların üretilmesi için birlikte çalışılan başlıklar üretim faktörleridir. Bu başlıklar doğal kaynaklar, sermaye, istihdam ve girişimcilerdir. Bu faktörler başlıklar hâlinde incelenecektir (Ertürk, 2006, s. 25).

2.3.1. Doğal Kaynaklar

Doğal kaynaklar genel olarak bulunulan coğrafyanın tabiat ve doğa özelliklerini kapsar. Ayrıca üretim üzerinde etkili olan en önemli faktördür. Özellikle tarım sektöründe coğrafyanın toprak ve iklim özellikleri üretim üzerinde doğrudan etkili faktörlerdir. Biyolojik etken olarak da bilinen doğal kaynaklar tüm sektörlerde etkili ve belirleyici üretim faktörüdür. Tarım sektörü üzerinden doğal faktörlerin üretime olan etkisini incelenmiş ve ilk olarak toprak yapısı özelliklerinin tarım üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Toprak alanlarının sınırlı olması, geniş toprak imkânlarının bulunmaması ve verimli arazilerin azlığı üretimi olumsuz etkilemektedir. Ülkemiz toprak koşulları olarak zengin ve verimli bir coğrafyaya sahiptir.

2.3.2. Sermaye

Doğal kaynaklar içerisinde bulunan bir diğer etken sermayedir. İnsan gücü, üretimin gerçekleşebilmesi için gereklidir. Bu emek gücü ise sermaye sayesinde oluşur. İnsan gücü kullanılmadan gerçekleşen bir üretim yoktur. Özellikle tarım sektöründe insan gücünün yeri yadsınamayacak kadar büyüktür. Sermaye doğal

faktörlerin ve insan gücünün etkinliğini arttırmaktadır. Bir diğer özelliğine göre ise sermaye üretim araçlarının varlığıdır. Üretim araçları ne kadar çok ve özellikli ise doğal kaynaklar ve insan gücü de o kadar verimli kullanılacaktır (Rehber, 2013, s. 125).

2.3.3. İstihdam

İstihdam sağlama her üretim sektöründe var olan bir unsurdur. Tarım sektörün ülkemizdeki payının çokluğuna bakılacak olursa ülkemizde en çok istihdam sağlanan sektör tarımdır. Kişilere sunduğu iş imkânları ve istihdam etme koşulları sayesinde tarım birçok alanda sunduğu hizmet ile sektörlerin önüne geçmektedir.

2.3.4. Girişimciler

Hiçbir sektör girişimciler olmadan kurulamaz ve ilerleme gösteremez. Üretimin gerçekleşebilmesi için insan gücüne olan ihtiyaç, üretimin devamı için de girişimcilere duyulan ihtiyaç söz konusudur. Tarım sektöründe girişimciler önemli bir yer tutarlar. Özellikle son zamanlarda artan organik tarım, girişimcileri tarım sektörünü önemli ölçüde popüler hâle getirmiştir. Zamanla tarım sektörüne verilen değer düşmüş olsa da organik tarım faaliyetleriyle tarım sektörü tekrar gelişimini sürdürmüştür. İnsanın hayatında her zaman var olacak tarım sektörü, her alan ve zamanda girişimcilerin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Karşılıklı olarak birbirlerini destekleyen tarım ve girişimci kişiler özellikle çıkarları doğrultusunda sektörden pay almayı amaçlamaktadırlar (Doğan vd. 2015, s. 40).

2.4. PİYASALAR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Ülkemizin ekonomik büyümesine en çok katkı sağlayan sektör tarım sektörüdür. Aynı zamanda tarım sektörü farklı sektörlere talep ve ham madde sağlamasıyla ülkemiz için en önemli ekonomik sektördür. Ayrıca tarım sektörünün gelişmesi sanayinin gelişmesini de beraberinde getirir. Özellikle tarıma dayalı sanayi alt yapısının oluşmasında tarım sektörünün büyümesi ve girişimcilerinin artması

önemli yer tutar. Tarım ve sanayi birbirlerinden destek alan sektörlerdir. Tarım ham maddeleri olmadan sanayi, sanayileşme makineleri olmadan ise tarım düşünülemez. Sektörler arası bu şekilde etkileşimler olması durum ve etkenlere göre farklılıklar göstermektedir. Birçok sektöre ham madde sağlayan tarım, sektörler arasında en çok ihtiyaç duyulan üretim maddesidir (Kıral ve Akder, 2000, s. 11).

Farklı sektörler farklı piyasaları oluşturur. Her sektörün kendine göre pazarı ve piyasası vardır. Birçok sektörü etkileyen tarım, dolayısıyla birçok piyasayı da etkilemekte ve etkilenmektedir. Sektörler arasında en çok gelişim gösteren sanayi sektörü, madencilik ve tarım sektöründen birebir etkilenmekte ve şekillenmektedir. Ayrıca sanayinin gelişimi bu sektörlerdeki gelişimle ilişkilidir. Tarım sektöründe üretim yöntemleri, tarımsal faaliyetleri ve ücretleri artırmaktadır. Türkiye'de çok büyük bir tarım piyasası mevcuttur. Bu piyasa sayesinde tarım ürünlerinin üretim ve tüketiminin tüm aşamaları piyasa kontrolünde gerçekleşmektedir. Ayrıca tarım sektöründe istihdamın artmasıyla tarımda kullanılacak sanayi ürünlerine rağbet de artmıştır. Gittikçe sanayileşen tarım sektörü, sanayiye ham madde sağlamakta ve ürünlerinin işlenmesinde sanayiye kullanılmaktadır (Oğuz ve Bayramoğlu, 2018, s. 37).

Piyasalar tarımsal sanayinin gelişiminde önemli yer tutarlar. Tarım üretimlerinin şekillenmesi ve çeşitlenmesi, organik tohum üretimin artması, modern tekniklerin tarım sektörüne uygunluğunun sağlanması gibi başlıklar tarım piyasasını yakından ilgilendirmektedir. Gıda sanayisi, tarım ve sanayinin ortak paydasında kurulmuş bir sektördür. Bu sektörün gelişimi için ise sektör içi birçok alanda girişimcilere ve teknik elemana ihtiyaç duyulmaktadır. Tarım sektörünün büyük, küçük ve orta ölçekli birçok işletmeyle ilgisi vardır. Örneğin oteller, marketler, pazarlar, toptancılar ve ulaşım şirketleri gibi. Birçok piyasadandan etkilenmekte ve birçok piyasayı etkilemekte olan tarım sektörü, Türkiye açısından önemini kaybetmeyecek ve artıracak sektörler arasındadır (Ege, 2011, s. 3).

Bir malın veya ürünün piyasa değerinin artması veya azalması ürüne olan talep ve arzdan kaynaklanır. Tarım sektörüne duyulan sürekli bir arz vardır. Piyasa

dengesinin kurulması ve uçuk fiyat farklarının oluşmaması için tarımın gerekli ürünlere yatırım yapması ve üretimini gerçekleştirmesiyle mümkün olacaktır. Tarımın piyasa üzerindeki etkisi belirleyicidir. Tarım ürünlerinin piyasası tarım sektörü sayesinde oluşur ve korunur.

2.5. TARIMA DAYALI SANAYİLERE HAM MADDE SAĞLAMASI AÇISINDAN ETKİSİ

Tarım sektörünün birçok başlıkla olan ilişkisi ve etkisini inceledikten sonra aslında daha özel bir başlık olan ham madde sağlamaya olan etkisi üzerinde durulacaktır. Ham madde sağlama başlığını ise daha da spesifik hâle getirerek sadece tarıma dayalı sanayilere olan etkisi incelenmiştir. Tarım sektörünün kendi sektörüne ve daha birçok sektöre ham madde sağlar. Sektörler kendi içlerinde ham madde ve sanayi ihtiyaçlarını karşılar ve diğer sektörlerle azami derecede ihtiyaç duyarlarsa ithalat ve ihracatta ekonomiye katkıları artacak ve daha fazla kâr etmiş olacaklardır. Tarım sektörü var olduğundan beridir her zaman kendi sektörüne ham madde sağlamıştır. Kendi içerisinde en sıradan tohum kullanımı yapılarak dahi ham maddesini hep kendi üretmiştir. Ülkemizde de bu durum geçmişten günümüze değişmemiş ve devam edegelmiştir. Türkiye'nin özellikle tarım sektöründeki payının büyüklüğü tarıma dayalı sanayilere ham madde sağlaması sayesinde olmuştur.

Yapılan birçok araştırma Türkiye'nin tarıma dayalı sanayisinde ham madde kullanımında yine tarım ürünleri ürettiğini ortaya çıkarmıştır. Ancak bu durum günümüzde payı hiç de yadsınamayacak kadar büyük bir kısmı ihracatla sağlanmaktadır. Tarım sektörünün tarıma dayalı sanayilere ham madde sağlaması, ekonomik kalkınma üzerinde olumlu etkiler yaratır. Ham madde için ithalata ödenmeyen dövizin ülke içerisinde kalması başka alanlarda kullanılmasına neden olur. Başka ülkelerden gelecek ham maddeye bağımlı olmamak hem millî geliri artırır hem de üretilen ürünlerin kalite kontrollerini kolaylaştırır. Tarım sektörünün tarıma dayalı sanayilere ham madde sağlaması

tarımın sürdürülebilirliğini ve vazgeçilemez bir sektör olduğunu ortaya koymaktadır (Akdeniz, 2019).

Türkiye'de bu konuda yapılan çalışmalar son dönemde hız ve önem kazanmıştır. Yapılan araştırmalarda tarıma duyulan ilginin azalması ve tarım ihracatındaki artış, bu konuda yeni gelişmelerin yapılmasının hız kazanmasına neden olmuştur. Özellikle girişimcilerin ve sermaye sahiplerinin tarıma yönlendirilmesi, devlet teşvikli kredilerin sunulması gibi teşviklerle tarım sektörünün beklenen ivmeye ulaşması hedeflenmiştir. Tarım ve tarıma dayalı sanayiler birbirlerine girdi ve çıktı sağlayan iki sektördür. Tarım sektörünün gelişimi ve kalıcılığı için ham madde sağlama misyonunu kaybetmemesi, artırarak devam ettirmesi gerekmektedir.

Tarıma dayalı sanayilere ham madde sağlaması açısından tarım sektörü oldukça önemlidir. Birçok sektöre ham madde sağlayan tarım sektörü, tarıma dayalı sanayilere ham madde sağlamasıyla sadece tarımsal üretim yapmaz; sanayi sektörünün de ihtiyaç duyduğu ürünleri üretir. Sanayi sektöründe de varlığını hissettirmesi ile tarım sektörü, Türkiye için vazgeçilemez bir sektör olmuş ve olmaya devam edecektir.

2.6. DİĞER SEKTÖRLERDE ÜRETİLEN MAL VE HİZMETLERE HAM MADDE SAĞLAMASI AÇISINDAN TALEP ETKİSİ

Tarım, sadece tarım sektörüne ham madde sağlayan bir sektör değil; birçok sektöre ham madde sağlayan bir sektördür. Konfeksiyon, sanayi, turizm, ilaç, sağlık ve gıda gibi daha birçok sektöre ham madde sağlamaktadır. Dolayısıyla da sürekli üretimde bulunarak bu sektörlerin ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Tarıma duyulan ihtiyaçlar her geçen gün artmış, birçok sektörün devamlılığını sürdürmesi tarımdan karşılayacakları ham maddelere bağlı duruma gelmiştir. Ülkemizdeyse bu durumun farkına varılarak girişimcilere tarım sektörü tanıtılmış, bu alanda yapılacak yatırımlar desteklenmiştir. Tarım sektörüne gereken önemin verilmemesi ham madde alımında ithalatın artmasını doğuracaktır. İthalatı

karşılamaayan ihracat ise ülkelerin ekonomik olarak zorlanmalarına sebep olacaktır.

Tarım sektörünün tarıma dayalı olmayan sanayilere de ham madde sağlaması, tarım sektörünün hem tüketiciye aracısız ulaştırdığı gıda maddeleri hem de tüketicilere ulaşacak olan başka ürünlerin yapımında kilit rol oynaması önemini ortaya koymaktadır. Sürekli tarımdan ham madde talep eden sektörler, tarımın gelişmesine katkı da bulunduğu gibi ham maddelerini ülke içerisinde karşılayarak kâr oranlarını da artırmaktadır. Bazı işletmeler de ham maddelerini kendi bünyelerinde üretmektedir. Örneğin ilaç sanayinde kullanılacak bitkilerin üretimi, sektör içerisinde sağlanarak özellikle tarım sektöründen talep edilmemektedir. Bu uygulama çok kısıtlı ve yetersiz kalmıştır (Dinler, 1996).

Sektörlerin ham madde üretimine geçmesi maliyetli ve iş gücü gerektiren bir aşamadır. İşin iyi bilinmesi ve tohumların gerekli olan ham maddeye dönüştürülmesi zor ve tecrübe gerektiren bir süreçtir. Tarım sektörüne ham madde talebinde bulunan sektörler için tarımın güvenilirliği işlerinin sürekliliği açısından büyük önem taşımaktadır. Sanayilerin kurulurken ilk olarak planladıkları şey ham maddelerinin sağlanmasıdır. Ham madde olmadan sanayilerin kuruluş amaçlarına ulaşmaları imkânsızdır. Ülkemizde özellikle sanayilerin tarım sanayilerinden ham madde talepleri artmıştır. Bu artan talebi karşılamaksa tarım sektörüne sağlanacak imkân ve tanıtımlarla mümkün olacaktır. Ayrıca Türkiye’de tarım sektörüne duyulan ihtiyaç ve talep oldukça fazladır. Gittikçe artan ve gelişen bir tarım sanayisine ihtiyaç duyulmaktadır.

Sadece tarıma dayalı değil birçok sanayinin tarımdan ham madde talep etmesi, tarımın olabildiğince yaygınlaşması ve verimli üretime geçmesini sağlamıştır.

Geçmişten günümüze tarıma duyulan ihtiyaç artık globalleşen dünyayla beraber geleneksel anlayıştan çıkmış ve birçok yeni alanda varlığını ortaya koymuştur. Tahmin etmekte zorluk duyulan sanayilere ham madde sağlayan tarımın önemi gün geçtikçe artmaktadır. Türkiye’de ise dalgalanmalarla ilerleyen tarım, son zamanlarda yapılan çalışmalarla hızlı bir yükselişe geçmesi hedeflenmektedir.

3. BÖLÜM

TARIM SEKTÖRÜNÜN SORUNLARI

Gelişmiş veya gelişmekte olan ülkeler için tarım sektörünün önemi değişmemektedir. Tarım her ülke için hayati bir öneme sahiptir. İnsanların yaşamlarını devam ettirebilmeleri ve birçok sanayiye ham madde sağlaması yönüyle tarım, önemini hiçbir dönemde ve ülke de kaybetmemiştir. Ülkelerin ekonomik olarak büyümelerinde tarım ve sanayi birlikte gelişim göstermelidir. Günümüzde gelişmiş, gelişmekte olan ve geri kalmış her ülke için bu durum aynıdır. Ülkelerin dünya standartlarına uygun büyüme göstermeleri ancak tarıma gösterecekleri emekle mevcuttur. Gelişmiş hiçbir ülkede tarım sektörü önemini yitirmemiştir. Hatta bugünün birçok gelişmiş ülkesi, geçmişte yaptıkları tarım çalışmalarlarıyla sanayilerini geliştirmiş; birçok ham madde birikimi yapmışlardır (Doğan ve diğerleri, 2015, s. 30).

Ülkelerin sanayileşme süreçlerinin hızlanması tarım sektörünün verimli üretimiyle mümkün olacaktır. Bütün ülkelerde tarım aynı durumda değildir. Bazı ülkelerde tarım oldukça yaygınken bazı ülkelerde ise tarım yok denecek kadar azdır. Ayrıca birçok ülkede tarım sektörünün mevcut durumu korunamamaktadır. Bu ise girişimciler ve sermaye sağlayıcıların farklı sektörlere rağbet etmesinden kaynaklanmaktadır. Tam tersi durumun gözlemlendiği ülkeler de mevcuttur. Tarım sektörünün ekonomiye katkısının az olduğu ülkelerde teşviklerle tarım sektörü yaygınlaşmıştır. Dünya üzerinde bulunmuş birçok yeni kimyasal ham madde kaynakları gelişmekte olan ülkelere ihraç edilerek etkileri araştırılmak istenmektedir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin tarımsal faaliyetlerini durdurma noktasına getirmiştir.

Kullanılan kimyasallar toprağın verimliliğini düşürmekte ve ülkelerin tarıma yönelik sanayilerini çökme durumuna getirmektedir. Ayrıca insan sağlığına zararları ise geri dönülemeyecek kadar ciddi boyutlara ulaşmıştır. Gün geçtikçe dünyada insan nüfusunun artmasıyla tüketim artmış, artan tüketimi

karşılayamayan üretim birçok sorunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu sorunlar ise maalesef tarım kaynaklı olarak adlandırılmışlardır. Bunlar aynı zamanda ciddi çevresel problemlerdir. Çevre kirliliği ve insan sağlığını olumsuz etkileyen bu problemlerin temelinde tarımda kullanılan yabancı, kimyasal maddeler gelmektedir. Ayrıca artan su sıkıntısıyla tarımda kullanılmak üzere yer altı su kaynaklarının bilinçsiz kullanımı doğayı ve insan geleceğini olumsuz etkilemektedir.

Geçmişten günümüze tarım alanlarındaki daralma, verimli toprakların azalması, tarım yapılabilecek birçok toprağın aidiyetinin bilinmemesi nedeniyle buralarda tarım yapılamaması gibi sorunlar tarımın yeteri kadar gelişimini engellemektedir. İnsan gücünün yerini makinelerin alması ile yaşanan sorunlar, artan nüfusa konut sağlamak için tarım alanlarının yok edilmeleri ve toprak kaymasının olduğu bölgelerde tarım faaliyetlerinin yürütülmesi gibi birçok sorun tarım sorunları olarak bilinmektedir. Değişen iklim koşulları ve küresel ısınma ise tarımı etkileyen en büyük faktörlerdir. Bu değişimlerin ardından özellikle gelişmiş ülkeler başta olmak üzere tarımda dijitalleşme sürecini başlatmışlardır (CEMA, 2017, s. 3).

3.1. 1980'Lİ YILLARA KADAR TARIM SEKTÖRÜNÜN DURUMU VE SORUNLARI

80'li yıllar tarım sektörü için ülkemizde birçok değişimin yaşandığı yıllar olmuştur. Bu yıllara kadar tarım sektöründe makineleşme var olsa da çok az ve kısıtlı idi. Aynı zamanda çiftçiler geleneksel yöntemler kullanıyor, üretilen ürünlerin dış pazarlarda satılması sağlanıyordu. Özellikle Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte tarım alanında da birçok değişiklik meydana gelmiştir. Bu dönemde tarımın her alanında insan gücü kullanılıyor, makineleşmenin sağladığı seri üretim gerçekleşemiyordu. Tarım sadece kişilerin ihtiyaçları kadar üretiliyor, bu sektörde dışa açılım sağlanmıyordu. Ayrıca bu dönemde kullanılan eski yöntemlerle tarım gereken ilerlemeyi gösterememiş, ekonomik kalkınma içerisinde pay sahibi olamamıştır. Tarımla uğraşan kesimin büyük bölümünün okuma yazma bilmemesi tarım sektöründeki gelişmeyi yavaşlatmıştır. Yeni sistemlerin,

makineleşmenin kullanılmadığı tarım sektörü zamanla kendine bile yetemeyecek duruma gelmiştir (Oğuz ve Bayramoğlu, 2014, s. 26).

Bu dönemlerde toplam nüfus üzerinden bakılacak olursa nüfusun sadece %10'u okuma yazma bilmektedir. Yine nüfusun neredeyse tamamı köyde ikamet etmektedir. Tarıma katkı sağlamak amaçlı yapılan birtakım değişikliklere örnek vermek gerekirse, tarım arazilerinin mülkiyete dayalı hâle getirilmesi, aşar vergisinin kaldırılması, özel alanların tarıma açılması, tarım yapabilecek toprak sahibi olmayan kişilere toprak verilmesi, vakıfların kullanımına verilmiş arazilerin devlet bünyesine alınması gibi değişikliklerle tarım sektörü değişime uğramıştır. Bu değişikliklerle beklenen kadar olmasa da tarım sektörü ilerleme kaydetmiştir. 1980'li yıllara kadar tarımda büyük çaplı olmasa da büyüme gerçekleşmiş, devletin tarım sektörüne ayırdığı maddi kaynaklar artmıştır (Dernek, 2006, s. 4).

1929 yılında dünya çapında yaşanan ekonomik krizden tarım sektörü de etkilenmiş, ülkemizde ise tarımla uğraşan kişi ve kurumlara destekler sağlanmış, tarım sektörünün bu krizden en az şekilde etkilenmesi için bir dizi tedbir uygulanmıştır. Tarımın ham madde sağladığı sanayi alanları bu tedbirlerin uygulandığı yerlerin başında gelmiştir. Özellikle ülke içerisindeki üretimin durmaması amaçlanmış, bu minvalde üreticiye destekler sağlanmıştır. Ülkemizde ilk kez sanayi planı gerçekleşmiş, bu sanayi planıyla tarımda fark edilir değişiklikler olmuştur. Tarım politikalarının devletçilik merkezine alınması da bu dönemde yapılan en önemli değişikliklerdendir. Bu değişiklikler ve desteklerle tarımın ihracatta ve millî gelirden payı artmıştır. Millî gelir üzerindeki payı %42'ye, ihracattaki payı ise %85'e yükselmiştir.

Bu yıllar arasında dünyada yaşanan tüm olumlu ve olumsuz durumlardan etkilenen tarım sektörü, ülkemizde gelişimini ve değişimini korumayı sürdürmüştür. 1939'lu yıllarda 2. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla yine ülkemiz ve tarım sektöründe savaşın etkileri görülmüş, olumsuz etkileriyle baş edilmeye çalışılmıştır. Dünyada yaşanan her olay, irili veya ufaklı her ülkeyi ve her ülkenin sektörlerini etkilemektedir. Özellikle savaşlar gibi birçok ülke ve bireyi etkileyen olaylar üretimi durma noktasına getirmektedir. Ülkemizde de tarım üretimi bu

dönemde çok azalmış, üretilen tarımsal ürünler gideri karşılayamayacak duruma gelmiştir.

Yine bu dönemde savaşın etkilerinin tarım üzerinde en aza indirilmesi amaçlanmış, bu minvalde desteklemeler yapılmış, önlemler alınmıştır. 2. Dünya Savaşı'nın kısmen sona ermesiyle, ülkemizin savaş içerisindeki payının azalmasıyla tarım, tekrar eski düzenine kavuşmuş, ilerlemesini sürdürmeye devam etmiştir. Özellikle 1950'li yıllarla beraber tarımda makine kullanımı artmaya başlamıştır. Bu artışla tarımsal üretim de gelişmiş, hız kazanmıştır. Zaten tarımsal üretime uygun olan ülkemiz topraklarının bilgili ve teknolojik tarımla buluşmasıyla beraber tarım üretimi ihracattaki payını artırmış, yeni uygulamaların denendiği değişime açık bir sektör hâlini almıştır.

1980'li yıllara yaklaşıldığında gelişmelerin üzerine konulan yeni uygulamalarla tarım üretiminin artırılması hedeflenmiştir. Sadece tarıma yönelik yapılan değişimlerin yeterli olmadığına anlaşılması ile beraber tarımsal sanayiye yönelik değişimler uygulanmaya başlanmıştır. Ham madde olarak tarımı kullanan sanayi sektörlerinin ham madde karşılamakta ithalatı değil, iç kaynakları kullanmaları desteklenmiş; tarımsal üretim yapan çiftçiler bu konuda eğitilmişlerdir. Bu konuda öğrenilen süreç sonucunda yapılan birçok değişiklik olmuştur. Bunlara örnek vermek gerekirse başta teknolojinin etkin bir şekilde tarım sahalarında kullanılması, arz ve talep dengesinin sağlanarak üretimin tüketimi karşılaması, ülke çapında işsiz kişilerin tarım sektörüne yönlendirilmesiyle hem tarım üretiminin artması hem de işsizliğin azaltılması hedeflenmiştir (Tümtaş, 2016, s. 26).

Çiftçilerin ücretlerinin, ürettiklerinden kazandıkları paranın artırılmasıyla ülke genelinin refahını yükseltmek ve tarımı genç nesillere özendirmek amaçlanmış, bu minvalde tarıma ayrılan bütçe büyümüştür. Bu dönemde tarımın daha çok toprak ağaları denen köy ve kasabalarda bir tek kişide olması, diğer kişilerin bu toprak sahiplerine bağlı yaşamak zorunda olmaları tarımı halk nazarında düşüren bir sektör yapmıştır. Ancak uygulanan tarım politikalarıyla bu tekelleşmenin önüne geçilmiş, toprak sahibi olan kişi sayısı artmıştır. Ayrıca tüketicilere yönelik

de yapılan bilgilendirmelerle yerli ve sağlıklı beslenme özendirilmiştir. Tarım yapılabilen topraklar ayrıştırılmış, verimli araziler üretime açılmıştır. Tüm bu gelişmelerin uygulanması zaman almıştır. 1970'li yıllarda sanayinin ön plana çıkmasıyla tarımdan sanayiye ham madde sağlayarak ulaşılmak istenen hedefe ulaşması kolaylaşmıştır.

Yine 70'li yıllarda meydana gelen petrol yetersizliği, siyasi karmaşa, Kıbrıs Savaşı gibi faktörler tarımsal faaliyetleri etkilemiştir. Tarımsal üretimde geri gidişin önüne geçebilmek için 1980 yılında ekonomik planlamalar yapılmış ve bu planlar zamanla tarım faaliyetleri üzerinde uygulanmıştır. Özellikle bu yılların ardından özel sektörler artmış, tarım devlet tekelinden çıkmış ve birçok özel kuruluşla sürdürülmüştür. Özellikle 1980'li yıllara kadar, kuru incir, buğday, pamuk ve kuru üzüm gibi ürünlerin üretimine destek sağlanmıştır. Zamanla destek sağlanan ürünler artmıştır. Örneğin, fındık, zeytin ve mısır gibi daha birçok farklı ürün destek kapsamına dâhil edilmiştir. Desteklenen ürünlerin özelliklerine baktığımızda ise genelde temel gıda maddelerinin, ham madde olarak kullanılabilen ürünlerin ve ihraç edilen ürünlerin desteklendiğini görürüz.

Ülkemizde özellikle tarım sektörüne ayrılan fon miktarları incelendiğinde %11.5'lerden dalgalanma göstererek ilk başta %21.8'e yükselmiş, sonrasındaysa %17.2'ye düşmüştür. Özetle 1980'li yıllara kadar ülkemizde tarıma yönelik çalışmalar olmuş fakat bunlar tarımın istenilen düzeye ulaşmasına yeterli olmamıştır. Bu yıllarda makineleşmenin, devlet desteğinin ve tarımsal eğitimin yetersiz olması; tarımsal ürünlerin uluslararası pazarlarda reklamlarının yapılamaması gibi nedenlerle tarım az bir ivme kazanmıştır. Ayrıca bu yıllarda yaşanan çeşitli krizler, savaşlar, ülkemiz içinde yönetim otoritesinde yaşanan boşluklar tarım sektörünü olumsuz etkileyen faktörler olmuştur (Şanlı ve Gülbahar, 2008, s. 85).

3.2. 1980'Lİ YILLARDAN GÜNÜMÜZE KADAR TARIM SEKTÖRÜNÜN DURUMU VE SORUNLARI

80'li yıllardan sonra kurulan çeşitli kooperatifler sayesinde tarımda hızlı bir gelişme olmuştur. Bu kooperatifler Tarım Kredi Kooperatifleri (TKK), Tarım Satış Kooperatifleri (TSK)'dir. Kurulan kooperatifler ve Ziraat Bankasının çiftçilere sağladığı kredilerle tarım yatırımlarında artış olmuştur. Ayrıca Merkez Bankasının kurulması, Süt Endüstri Kurumu (SEK), Et-Balık Kurumu (EBK), Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) gibi kuruluşların da var olmasıyla tarıma sağlanan destek artmış; tarım sektörü günden güne büyümüş ve sistemli hâle gelmiştir. Günümüzde hâlâ varlığını devam ettiren bu kurumlar, tarım için vazgeçilmez özelliklere sahiptirler. 1980'li yıllarda ilk defa kurulmaları, birçok çiftçi ve vatandaşın hayatında önemli bir yer almışlardır.

2000'li yıllara kadar tarım sektörü birçok iç ve dış kaynaklı problemlerden etkilenmiş, gelişiminde sürekli dalgalanmalar yaşanmıştır. Bu yıllara kadar tarımda meydana gelen değişimler kısa zamanlı olmuş, uzun vadede tarıma fayda sağlayacak köklü yenilikler uygulanmamıştır. Krizler, savaşlar ve iktidarsız dönemlerde dönemi kurtarmaya yönelik yapılan durum odaklı çalışmalar, anı kurtarabilmiş fakat uzun dönemde tarım sektörünü yıpratmış, devamlı değişen sistemlerle ilerlemeye çalışan çiftçileri tarımdan uzaklaştırmıştır. Tüm bu nedenlerden dolayı tarımda reform çalışmalarına gidilmiştir. 1980 sonrası Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) ile yapmış olduğu görüşmeler de tarımda en çok konuşulan konulardan biri olmuştur (Kazgan, 2013: 23).

Avrupa Birliği, Türkiye için tarım politikaları kapsamında değişiklik yapmasını istemiş, tarım politikalarının ortak tarım politikalarıyla uyumlu olması gerektiği söylenmiştir. Bunun sonucunda tarım sektöründe birçok değişikliğe, yeniliğe gidilmiştir. 2000'li yıllarla birlikte tarım reformlarından en çok göze çarpan uygulama Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) olmuştur. Yine Avrupa Birliği'nin çalışmalarıyla tarıma devlet desteği kaldırılmış, bu durum tarımı neredeyse durma noktasına getirmiştir. Tarımda devlet desteğinin ortadan kaldırılması köyden kente göç hızını artırmıştır. Bu dönemde yapılan

araştırmalara göre ise tarımda büyüme %1'in altına düşmüştür. 2001 yılında yürürlüğe giren Tarım Reformu Uygulama Projesi ile 2006 yılında "5488 sayılı Tarım Kanunu" çıkarılmıştır. Bu kanunla (ÇATAK) Çevre Amaçlı Tarım Alanlarının Korunması Kanunu da çıkarılmıştır (Yörür, 2010, s. 300).

Yürürlüğe giren bu yeni kanunlarla birlikte hayvan bakımına sağlanan ve kalkınma destekleri, tarımda fark ödeme, sigorta desteklemeleri ve organik tarım uygulamaları, tohum ve üretimde doğala ve yerliye geçişi hızlandırmıştır. 2015 yılı "8294 sayılı Bakanlar Kurulu" kararı alınmış, bu karar ile çiftçilere maddi destek sağlanmıştır. 2016 yılındaysa "6663 sayılı Kanun"un çıkarılmasıyla tarımdan alınan KDV ücretleri azaltılmıştır. 1980 yılıyla tarım alanında birçok değişim ve gelişim yaşanmıştır. Makineleşme, tarım ihracatı yapılan ürünlerin sayı ve kaliteleri artmış, çiftçilere verilen eğitimler yaygınlaşmış, uluslararası pazarlarda ürün tanıtımları genişlemiştir. Özellikle 1980'li yılların başında serbest ekonomi sistemine geçişin kabul edilmesiyle ekonomik yönden birçok yeni karar alınmıştır. Alınan kararlar sosyal ve ekonomik yapıyı etkilemiştir.

Serbest ekonomiye geçişle birçok sektörde olduğu gibi tarım sektöründe de değişimler yaşanmıştır. Bu değişimler, tarım ürünlerinin fiyatlarındaki artışı azaltmış, çiftçilere yapılan ödemeler belli bir sisteme göre yapılmış, yapılan ödemelerde kısıtlamalara gidilmiş ve fiyat dengesinin korunması için ürünlerin taban fiyatları düşük tutulmuştur. 1980 yılı öncesi tarım sektörüne verilen karşılıksız ödemeler, bu dönemde yapılmamış ya da çok az yapılmıştır. 1980 öncesi uygulanan desteklerin yerini 1980 sonrası tarım politikaları yapısal sorunlar üzerinde yoğunlaşmış, bu minvalde değişiklikler yapılmıştır. Tarımda desteklenen ürünlerin sayısı yirmi dokuzdan ona kadar düşmüştür. 1991 yılında tekrar desteklenen ürün sayısı 25'e yükselmiştir.

1994 yılında desteklen ürünler kısıtlanmıştır. Temel tarım ürünleri, şeker pancarı ve tahıl gibi ürünler desteklenmiştir. 1980 yılından sonra tarımda meydana gelen en önemli değişim devlet destekli tarımdan piyasaya dayalı tarıma geçiş olmuştur. Bu yıllara kadar tarım sürekli desteklenen bir sektör iken 1980'li yıllardan sonra tarım desteklemeleri azaltılmış, tarım sektörünün kendine

yetebilmesi hedeflenmiştir. “Ekonomik Önlemler ve Uygulama Planı”nın yürürlüğe girmesiyle tarım sektöründe köklü değişiklikler yapılmıştır. 5 Nisan kararları olarak da geçen bu kararlar ile tarımda piyasalaşma artırılmaya, devlet desteği düşürülmeye çalışılmıştır. IMF desteğiyle tarımda özel sektörün artması devlet desteğinin azaltılması sağlanmıştır. Ayrıca dünya geneline adapte olan bir tarım piyasası oluşturulmaya çalışılmıştır (Tan, Hasdemir ve Everest, 2015, s. 268).

İzlenen yeni yollar, uygulanmaya çalışılan farklı politikalar ve tarımda yapılan değişiklikler istenen düzeyde gelişme gösterememiştir. Bunun üzerinde ekonomik ve sosyal sorunlar etkili olmuştur. Bu yıllarda sürekli yeni kanunlar yürürlüğe girmiş fakat hiçbiri tarımdaki yapısal sorunları çözememiştir. Kabul edilen kanunlar ve bu kanunlarla değiştirilen uygulamalar sürekli değişmiş, bir kanun benimsenmeden başka bir kanun hükmü ortaya konmuştur. Bu yıllardaki tarımın durumu ve sorunlarını anlatabilmek bu kanunlardan bahsetmekle mümkün olacaktır. Yine 1998 yılında “Ekonomik Krize Çözüm Paketi” yürürlüğe girmiş, bu kanunla da tarımda desteklemeler azaltılmıştır. Türkiye’nin tarım politikalarında iç faktörler kadar dış faktörler de etkili olmuştur (Olgun, 2005, s. 65).

Tarımda etkili olan dış faktörlerin başında AB gelmektedir. Buna ek olarak IMF, Dünya Ticaret Örgütü gibi birden fazla kuruluş Türkiye’nin tarım politikalarının yönlendirilmesinde etkin rol oynamıştır. 1999 yılında imzalanan Stand by Anlaşması ile yeni bir sürece girilmiştir. Bu antlaşma AB'ye girme sürecinde gerçekleştirilmiştir. Bu antlaşma neticesinde niyet mektupları yazılmıştır. Niyet mektuplarının amaçları yine tarımsal faaliyetlerin düzenlenmesine ilişkin olmuştur. Bu mektuplarda yer alan maddeler, tarım destekli kredilerin kaldırılması, ürünlerin fiyatlarının dengelenmesi, tarımda devlet desteği alan ürünlerin azaltılması, çiftçilere sağlanan kredi ve gübre desteklerinin düşürülmesidir. 1980’li yıllardan sonra özellikle dış kaynaklı yapılan değişikliklerde tarımda devlet desteği kaldırılarak özelleştirme, piyasa hâkimiyeti gibi özelliklerin tarıma kazandırılması hedeflenmiştir.

2015 yılı ile çiftçilere ve tarıma verilen destekler arttırılmaya başlanmıştır. “8294 sayılı Bakanlar Kurulu” kararının onaylanması ile 5 dekar ve daha küçük araziye sahip olan çiftçilere destek sağlanması kanunlaştırılmıştır. 2016 yılında tarım sektörünün gübre alımında KDV oranları düşürülmüştür. 2017’de “10465 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı” ile birçok yeni destekleme projeleri oluşturulmuştur. Tarım alanında geçmişten günümüze çok fazla kanun yürürlüğe girmiştir. Her kanun uygulanmaya çalışılmış ancak kanunlar arasında amaç farklarının olması tarımı olumsuz etkilemiştir. Özellikle desteklemelerin sürekli değişmesi tarımla uğraşan çiftçilerin güvenini kırmıştır (Yalçınkaya, Yalçınkaya ve Çılbant, 2006, s. 110).

Yapılan çok fazla kanun değişiklikleri yatırımcıların da tarım sektörüne girmelerini etkilemiştir. İç faktörlerin yanı sıra özellikle dış faktörlerle değiştirilen kanunlar, tarım sektörünü iyileştirmeyi hedeflerken daha da olumsuz etkilemiştir. Denenen her bir yol çok uzun soluklu olmamış, kısa dönemlerde birçok değişiklik yapılmıştır. Oysa ülkemiz tarım yapılabilecek geniş arazilere, uygun iklim koşullarına ve tarımda istihdam edilebilecek aktif bir nüfusa sahiptir. Tarımda eksik olan özelliklerin ortaya konularak yapılacak değişiklikler belirlenmeli ve bu minvalde kaynaklar aktif olarak kullanılarak tarım sektörü ülkemiz içinde geliştirilmelidir.

3.3. GSYİH’E KATKISI AÇISINDAN SEKTÖRÜN SORUNLARI

Tarım sektörü birçok sektöre ham madde sağlamaktadır. Cumhuriyet’in ilanı sonrası uygulanan tarım politikalarından bir kısmı tarımı olumlu etkilerken bir kısmı ise sektöre olumlu bir şey katmamıştır. 19. yüzyıla kadar bütün ülkelerde tarım yaygın olarak yapıldığından ve henüz sanayi devrimi gerçekleşmediğinden ülkelerin en fazla gelir sağladıkları sektör tarım sektörüdür. GSYİH içerisinde tarımın payı oldukça yüksek hatta yurt içi hasılanın tamamını oluşturmaktaydı. Zamanla bu pay sanayiye ardından hizmet sektörüne kaymıştır. GSYİH ülkelerin gelişmişliğini gösteren en önemli başlıklardandır. Tarımın GSYİH’e katkısı

geçmişte daha fazlayken sanayinin gelişmesiyle bu katkı giderek azalmıştır (Şahin, 2014, s. 257).

Geçmişten bugüne kadar ülkeler arasında GSYİH'in içerisinde en çok paya sahip sektör tarım, sanayi ve hizmet sektörleri olmuştur. Yapılan araştırmalara göre ülkemizde tarım sektöründe istihdam edilen kişi sayısı yirmi dört yılda 8.6 milyondan 6 milyona düşmüştür. Genel olarak gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde bu sayı daha da düşüktür. Türkiye'de ise tarımda istihdam edilen kişi sayısı düşmüş olsa da birçok gelişmiş ülkeye nazaran bu sayı hâlâ çok yüksektir. Tarımsal istihdamda en fazla düşüş ise 2014 yılında yaşanmıştır. Bu yıldan sonra da tarım istihdamı sürekli azalma göstermiştir. Özellikle 2010- 2016 yılları arasında tarım sektöründe yapılan değişikliklerle ülke genelinde istihdam oranı daha da düşmüştür.

Tarım sektöründe kaybedilen istihdam farkına 2010 ve 2016 arasına bakılacak olursa bu iki yıl arasında yaklaşık 683 bin kişilik kayıp yaşanmıştır. 683 bin kişi tarımdan başka sektörlere yönelmişlerdir. Tarım sektörü %7'ye kadar bir düşüş göstermiştir. Sektör içerisindeki azalmaya rağmen imalat sektöründe yine 2010 ve 2016 yılları arasında yükselme yaşanmıştır. İmalat sektörünün istihdama katkısı artmıştır. Tarım sektörünün geçmiş yıllarda istihdam üzerine etkisi GSYİH'i de doğrudan etkilemiştir. Bu dalgalanmalar da göstermektedir ki tarım üreticisi gelir kazanmada istikrarlı olmamaktadır (TÜSİAD, 2022).

Yıllar arasında tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının yükselmesi ve düşmesinde birçok farklı neden etkili olmuştur. Tarım politikalarından, iklim koşullarından, girişimcilerin tercih etme sıklığından ve bireyleri yaşam kalitelerine ulaştırması bakımından tarım tercih edilmiş veya edilmemiştir. Aşağıdaki tablolarda cari fiyatlarla tarımsal GSYİH ve tarımın payı ve gayrisafi yurt içi hasılda zincirlenmiş hacim olarak tarımın Türkiye'deki payı gösterilmektedir.

Tablo 5. Cari Fiyatlarla Tarımsal GSYİH ve Tarımın Payı

Yıllar	Tarım* (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)	Tarımın Payı (%)	Türkiye (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)
2011	90.473	3,4	7,5	1.213.394	11,2
2012	92.460	2,2	7,3	1.271.497	4,8
2013	94.649	2,4	6,9	1.379.394	8,5
2014	95.168	0,5	6,6	1.447.532	4,9
2015	103.977	9,3	6,8	1.535.607	6,1
2016	101.281	-2,6	6,4	1.586.637	3,3
2017	106.263	4,9	6,2	1.705.666	7,5
2018	108.521	2,1	6,2	1.756.493	3,0
2019	112.134	3,3	6,3	1.772.119	0,9
2020	118.702	5,9	6,6	1.803.902	1,8
2020-1.Çeyrek	11.198	3,1	2,8	405.890	4,4
2020-2.Çeyrek	18.833	5,4	4,9	384.982	-10,4
2020-3.Çeyrek	61.638	6,7	12,3	500.223	6,3
2020-4.Çeyrek	27.033	5,5	5,3	512.807	6,2
2021**	89.056	-2,8	6,2	1.442.600	11,7
2021-1.Çeyrek**	12.130	8,3	2,8	435.948	7,4
2021-2.Çeyrek**	18.947	0,6	4,0	469.509	22,0
2021-3.Çeyrek**	57.979	-5,9	10,8	537.143	7,4

Kaynak: (TÜİK, 2021).

* Orman ve Balıkçılık dâhil edilmiştir.

** İlgili dönemde güncelleme yapılmıştır.

Tablo 5 incelendiğinde tarımın payının yıllara göre dalgalı bir hâl aldığı görülmektedir. Tarım, en yüksek paya 2020 yılının 3. çeyreğinde ulaşırken en düşük seviyesini ise aynı yılın 1. çeyreğinde görmüştür. Tarımın payıyla birlikte gelişme hızı da dalgalı bir seyir izlemektedir. Ancak yine de 2020 yılıyla birlikte yükselişe geçtiği gözlemlenmektedir.

Tablo 6. Gayrisafi Yurt İçi Hasılda Zincirlenmiş Hacim Olarak Tarım ve Türkiye

CARİ FİYATLARLA TARIMSAL GSYH ve TARIMIN PAYI (2009=100)								
Yıllar	Tarım* (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)	Türkiye (Milyon TL)	Gelişme Hızı (%)	Tarımın Payı (%)	Döviz Kuru (TL)	Tarım* (Milyon \$)	Türkiye (Milyon \$)
2011	114.838	9,7	1.404.928	20,3	8,2	1,677	68.492	837.924
2012	121.693	6,0	1.581.479	12,6	7,7	1,802	67.536	877.676
2013	121.734	0,0	1.823.427	15,3	6,7	1,903	63.965	958.125
2014	134.744	10,7	2.054.898	12,7	6,6	2,186	61.633	939.923
2015	161.471	19,8	2.350.941	14,4	6,9	2,711	59.554	867.071
2016	161.331	-0,1	2.626.560	11,7	6,1	3,022	53.391	869.241
2017	189.233	17,3	3.133.704	19,3	6,0	3,648	51.875	859.055
2018	217.107	14,7	3.758.774	19,9	5,8	4,715	46.048	797.221
2019	276.372	27,3	4.317.787	14,9	6,4	5,679	48.669	760.355
2020	337.160	22,0	5.046.883	16,9	6,7	7,040	47.893	716.902
2020-1.Çeyrek	29.865	11,6	1.071.223	15,7	2,8	6,080	4.912	176.200
2020-2.Çeyrek	54.732	16,1	1.037.692	0,7	5,3	6,801	8.048	152.585
2020-3.Çeyrek	165.547	25,2	1.413.883	22,2	11,7	7,192	23.017	196.582
2020-4.Çeyrek	87.016	23,8	1.524.085	26,5	5,7	7,957	10.935	191.535
2021**	296.892	18,7	4.894.594	38,9	6,1	8,109	36.615	603.632
2021-1.Çeyrek**	39.090	30,9	1.392.658	30,0	2,8	7,372	5.303	188.920
2021-2.Çeyrek**	66.154	20,9	1.586.469	52,9	4,2	8,384	7.890	189.215
2021-3.Çeyrek**	191.649	15,8	1.915.467	35,5	10,0	8,494	22.562	225.497

(Kaynak: TÜİK, 2021).

*Orman ve Balıkçılık dâhil edilmiştir.

** İlgili dönemde güncelleme yapılmıştır.

Tablo 6'da gayrisafi yurt içi hasılda zincirlenmiş hacim olarak tarım irdelenmiştir. Tablo 5'te olduğu gibi buradaki verilerin de istikrarsız ve dağınık olduğu gözlemlenmektedir. Özellikle son yıllarda gerileyen gelişme hızı dikkati çekerken GSYİH içindeki payı da düşmüştür.

3.4. TARIM SEKTÖRÜNÜN SORUNLARININ HUKUKSAL BOYUTU

Tarım sektörünün karşılaştığı sorunlarından biri de hukuksal yasal sorunlardır. Tarımla ilgili kanunlar denince akla ilk olarak tarım kooperatifleri gelmektedir. Tarım kooperatiflerine ek olarak ülkemizde tarıma yönelik çıkarılmış kanunlar da mevcuttur. Bu özel kanunlar çoğu yerde tarım kooperatiflerinin işini zorlaştırmaktadır. Ülkemizde tarım sektörü adı altında toplanmış, yapılanmış birçok farklı üretici ve girişimci de bulunmaktadır. Burada birbirinden farklı

yapılanmalar, farklı kanunları kullanan işletmeler, tek çatı altında toplanamayan tarım üreticileri toplanmalıdır. Kanunlar tekrar düzenlenmeli, yeni ihtiyaçlara yönelik ve toparlayıcı kanunlar çıkarılmalıdır. Ülkemizde tarım sektörü ile alakalı yasalar oldukça fazladır. Birçoğu ise işlevselliğini yitirmiş durumdadır (Tarım-Orman Çalışanları Birliği Sendikası, 2016)

2004 yılında ülkemizde kabul edilen Üretici Birlikleri Yasası, tarım sektöründe çeşitliliği artırmış; sektörde ise örgütlenmeyi zorlaştırmıştır. Ayrıca ülkemizde tarım sektörünün tüm elemanlarıyla bir bakanlığa bağlı olmaması da tarım sektörünün birliğini olumsuz etkilemektedir. Tarım kooperatiflerinin ve örgütlerinin farklı bakanlıklara bağlı olması gibi. Bu hukuksal sorunların çözümü için atılması gereken ilk adım kanunda değişikliğe gidilmesidir. 1163 nolu Kanun'da kooperatifler ve tarımsal sektörler toplanmalı. Tarımla ilgili her sektör Tarım Bakanlığının çatısı altında toplanmalıdır. Tarım sektörünün sorunlarının aslında birçoğu da hukuksaldır. Bu hukuki engellerin aşılması zaman alsa da tarım sektörünün hak ettiği yeri bulması adına ülkemiz için önem arz etmektedir.

Her alanda olduğu gibi tarım alanında da tek bir merkezin olması bu kanun karmaşıklığını giderecektir. Tüm sektörlerin bir arada bulunması, sektörler arası alışverişi artıracak ve faydalanma oranını yükseltecektir. Finansal, eğitimsel, kooperatif eksenli birçok sorun temelde kanunlarda yapılacak değişikliklerle daha kolay aşılabilir hâle gelecektir. Tarımın hukuksal sorunları aşmasıyla birlikte aslında birçok sorun da aşılabacaktır. Hukukta tıkanan birçok mesele halledilmiş olacaktır. Geçmişten günümüze tarım sektörüyle alakalı birçok kanun çıkarılmış, birçok değişiklik yapılmıştır. Geçmişinin eski ve köklü olması tarımın günümüze uyarlanmasını maalesef zorlaştırmıştır. Günümüzde gerekli olan kanunlar belirlenmeli ve yürürlüğe bir an önce konulmalıdır (Rehber, 2007, s. 8).

Türk tarımındaki hukuki bağlamda yaşanan sorunlardan birini de miras problemleri oluşturmaktadır. Miras yoluyla toprakların paylaşılması mirasçılara düşen toprakların azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla paylaşılan topraklar üzerinden tarım yapılması zorlaşmaktadır. Birçok insan tarım arazi küçüldüğünden tarım yapmaktan vazgeçmekte ve toprak işlenmeden boş

kalmaktadır. Bununla birlikte belirli bir dönümün altında kalan tarlalara da tapunun verilmemesi kişileri tarım yapmaktan alıkoyabilmektedir. Şu durumda toprakların miras yoluyla işlenemeyecek şekilde bölünmesine arabulucular yoluyla öneriler getirilmelidir. Türkiye’de özellikle tarım arazilerinin aktif bir şekilde kullanıldığı Güneydoğu Anadolu bölgesinde insanların çok çocuk sahibi olması arazilerin istemeden de olsa küçük parçalara ayrılmasına neden olmaktadır. Arabulucular, arazi ve tarlaların taksiminde her tarladan her çocuğa parça vermek yerine tarlaları bütün olarak taksim etmenin ya da bütün olarak satmanın yollarını arayabilirler (TÜSİAD, 2014, s. 34).

Tarım alanındaki hukuki bir diğer sorun ise Türk piyasasında yabancı firmaların iş görmesiyle başlamıştır. Özellikle 1980 sonrası dünyaya açılma politikası izleyen Türkiye’ye yurt dışından gelen yatırımlar kabul edilmeye başlandığı gibi iç piyasada da yabancı yatırımcıların şubelikleri oluşmaya başlamıştır. Pazar payı artan yabancı işletmeler, Türkiye’deki tarım işletmeleriyle anlaşmalar imzalarken de hukuki problemlerin ortaya çıktığı görülmektedir. Hukuki kısıtlamaların olması, yabancı işletmelerin Türk tarım firmalarıyla anlaşma imzalamalarına sekte vurabilmektedir (Özkan, 2016, s. 414).

Örneğin ödeme yapılacak para biriminin dolar, euro ya da TL mi olacağı ya da ödemelerin yüzde kaçının hangi para birimiyle yapılacağı gibi problemler olabilmektedir. Bu türden sorunların daha çok 1980’li yılların başlarında ve öncesinde yaşandığı görülmektedir. Günümüzde ise dövizle ödemeyle ilgili bir türden kısıtlayıcı sorunların ortadan kalkmıştır. Ancak özellikle yurt dışından alınan ürünlere ödenen döviz yükseldikçe iç piyasadaki tarım ürünlerinin fiyatı da yükselmektedir. Her ne kadar hukuki olarak yurt dışından tarım ürünlerinin satın alınması için kolaylıklar sağlanmış olsa da döviz kurunun dalgalanması iç piyasada sorunların oluşmasına neden olmaktadır.

Türkiye’deki tarım politikalarının geliştirilmesinde tarım dışı kullanma da önemli bir sorun olarak günümüzde de devam etmektedir. Ekili dikili alanların artırılması adına hukuki adımların da atılması gerekmektedir. Özellikle Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001-2005)’nda toprakların tahsisi, erozyon, parçalanma,

kirlenme, çoraklaşma, tarım dışı kullanıma karşı korunması, sınıflandırılması, sektörel ve sektörler arası kullanım ve üretim için planlanması gibi konularda tüm aksaklıkları düzeltecek ve boşlukları kapsayacak çerçeve nitelikte Arazi Kullanımı ve Toprak Koruma Kanunu çıkarılması gerekliliğine vurgu yapılmıştır. Bu kanunların çıkarılması toprakların korunması ve optimum seviyede kullanılması adına önem kazanmaktadır. Nitekim devam eden süreçte Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007–2013)'nda ise son on yılda tarım dışına çıkarılan yüksek verimli tarım arazileri toplamının 1,26 milyon hektara ulaştığına dikkat çekilerek 2005 yılında çıkarılan 5403 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu ile toprak kaynaklarının etkin kullanımı konusunda önemli bir gelişme sağlandığı belirtilmiştir.

Kalkınma planları bağlamında 2005 yılında “Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu” çıkarılmıştır. Bu kanunun amacı, toprağın doğal veya yapay yollarla kaybını ve niteliklerini yitirmesini engelleyerek korunmasını, geliştirilmesini ve çevre öncelikli sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak plânlı arazi kullanımını sağlayacak usul ve esasları belirlemektir (resmigazete.gov.tr, 2005). Türk tarımındaki hukuki problemlerin bu gibi çıkarılan kanunlarla çözümlenmesi hedeflenirken diğer yandan da uygulamada ve pratikte denetlemelerin sıkılaştırılması gerekmektedir.

3.5. SEKTÖRDE EĞİTİME GEREKEN ÖNEMİN VERİLMEMESİ

Bir ülkede sağlıklı, iyi işleyen tarım kooperatiflerinin kurulması tarımdan anlayan eğitimli kişilerle mümkün olacaktır. Tarımın ülkemizdeki büyük sorunlarından biri de tarım üreticilerine, girişimcilerine verilen eğitimin yetersiz kalmasıdır. Tarım alanında güncel gelişmelerden haberdar, modern teknikleri bilen eğitimli kişilere ihtiyaç duyulmaktadır. Tarımın ekonomideki yerinin korunması ve yükseltilmesi ancak eğitimle mümkün olacaktır. Diğer sorunların halledilmesi tarım için yeterli olmaz olamaz. Eğitim sorununun bir an önce halledilmesi gerekmektedir. Burada Hollanda örneğini vermek yerinde olacaktır (Doğan ve Altuntaş, 2017, s. 60).

Hollanda yüz ölçümü olarak oldukça kısıtlı tarım alanlarına sahip bir ülkedir. Lakin buna rağmen uyguladığı modern tarım sayesinde birçok ülkenin önüne geçerek tarım ticaretinde uluslararası arenada iyi bir yere sahiptir. Hollanda bu başarısını öncelikle eğitime borçludur. Bir ülkede sadece bir kesimin eğitilmiş olması asla yeterli değildir. Her kesimden kişilerin gerekli eğitimleri alması gerekmektedir. Özellikle tarım gibi insanlığın geleceğini şekillendirecek olan sektörler sürekli değişimi koalamalı, modernliğin kullanılmasında öncü olmalıdırlar.

Tarım üreticilerine eğitim sunulmaması hâlinde daha kolay yapılabilecek birçok tarım faaliyeti daha uzun sürelerde ve daha maliyetli yapılmaktadır. Hem ülke hem tarım üreticisi adına kârlı ve kolay üretim sağlanması eğitimle olacaktır. Sadece tarım üretiminde değil tarım sektörlerinin birleşmesinde, yapılanmasında, örgütlenmesinde de eğitimin katkısı büyüktür. Üreticilerin, sektörlerin başka sektörler hakkında bilgilendirilmeleri örgütlenme şekillerini oluşturacak ve kolaylaştıracaktır. Bu sayede tarım sektörü, hiçbir ihtiyacını dışarıdan almayan kendi içerisinde örgütlendiği sektörlerle ihtiyaçlarını giderebilir (Rehber, 2007, s. 5).

Tarımda karşılaşılan birçok problem olabilmektedir. Bu problemler; iklimsel, çalışan, hukuksal, arazi ekseni gibi birçok nedenden kaynaklı olabilmektedir. Tarım üreticilerinin, kooperatiflerinin bu problemlerle başa çıkabilmeleri ise gerekli bilgilere sahip olmalarında gizlidir. Tarımı ilgilendiren her konuda eğitim sahibi kişiler bu problemlerin çözümünde de aktif rol oynayacaklardır. Tarım sektörünün imajının verilecek olan eğitimlerle değiştirilmesi de önemlidir. Ülkemizde tarıma duyulan ilgi oldukça azdır.

Ayrıca birçok kişi arzuladıkları hayata tarımdan elde edecekleri ekonomik gelirle ulaşamayacaklarını düşünmektedir. Genelde eskilerin veya dedelerin mesleği olarak görülmektedir. Burada ise eğitimde tarımın öne çıkarılması mevzudur. Tarımsal yöntemlerde geri kalmışlığın çağa ayak uyduramamanın getirdiği biyolojik sonuçlarıdır. Ülkemizde eğitimin yanı sıra uygulanan tarım politikaları, siyasette kullanılan tarımsal vaatler gibi birçok etken tarım sektörüne duyulan güveni bitme noktasına getirmiştir.

Tarım politikalarının dönemsel olması, değişen siyasi partiyle birlikte tarımsal faaliyetlerin, politikaların da değişmesi tarım sektörünü olumsuz etkilemiştir. Tarımsal üretim yapan üretici ve kooperatiflerin eğitim alanında ilk adımı atmaları büyük önem taşımaktadır. Bu alanda farkındalıklarının artması buralarda çalışan kişilerin kendilerini geliştirmeleri gerekmektedir. İlk olarak tarım üretiminin yapıldığı yerlerde bu eğitim sağlanırsa üretime geçmiş ve uygulamaya başlamış olacaktır. Yani eğitim tarım kooperatifleri için temel unsurlardan biri olmalı, bu minvalde eğitimsel faaliyetleri kooperatif içerisinde muhakkak sağlanmalıdır (Rehber, 2007, s. 5).

Pratik ve teorik olmak üzere iki şekilde de uygulanabilecek eğitimler kooperatiflerin bünyesinde olmalıdır. Bu sayede tarım yapılan kooperatifler modernize edilmiş, tarım üreticileri ise eğitilmiş olacaktır. Sadece kooperatif eksenli değil devlet ve örgütsel eğitim faaliyetleri de olmalıdır. Devletin bu konudaki uygulamalarını beklemek yerine ise örgütlerin kendi çiftçi ve üreticilerini eğitmeleri kendi faydalarına olacaktır. Örgütlerin sağladıkları eğitimse kendi başına sadece teoriden oluşmayacak, pratik imkânı da sunularak bilgiler uygulanmış olacaktır. Özellikle devlet tarafından sağlanan eğitimin de daha özele indirgenmesi örgütler sayesinde olacaktır.

Ülkemizde ilk anlamda tarım eğitiminin başlaması zaman alsa da kurulmuş olan kooperatiflerin artırılması ve buralarda eğitimsel faaliyetlere başlanması daha kolay ve çabuk olacaktır. Aslında bir diğer yol da bu minvalde kurulmuş olan lisans eğitimlerinde ve yüksekokullarda kooperatifçiliğin öneminin anlatılması, derslerde modern tarım tekniklerinin öğretilmesi gibi uygulanacak basamaklar da eğitim faaliyetlerini artıracaktır. Bu sayede eğitilmiş tarım üreticileri ve girişimcileri yetişmiş olacaktır. Ülkemizde tarım alanında var olan eğitim açığı da bu yöntemlerle kapatılmaya çalışılmalıdır. Eğitilmiş üretici modern tarım, modern tarım ülkemiz adına tarımsal ekonominin gelişmesi demektir (Doğan ve Altuntaş, 2017, s. 60).

3.6. TARIM İŞLETMELERİNDE UZMANLAŞMA

Uzmanlık her alanda olması gereken bilgi ve deneyimlerin tümüdür. Uzmanlaşma zaman ve emek isteyen bir süreçtir. Ancak alanının uzmanlaşmış kişilerin işlerinde başarılı ve yeteneklidirler. Tarım alanındaki uzmanlaşma da tarımsal faaliyetlerde alanına göre kişilerin uzmanlaşmaları deneyim sahibi olmalarıdır. Tarımda uzmanlık sahibi olabilecek birçok alan vardır. Örneğin tarım alanları, tarım ürünleri. Ürünlerin yetiştiriciliği gibi daha çok sayıda alanda uzmanlaşma olabilmektedir. Ayrıca ülkemizde tarımsal alanlarda uzmanlığa çok ihtiyaç duyulmaktadır (Özertan, 2013, s. 44).

Uzmanlık gerektiren alanlara bakılacak olursa ilk olarak bahsedilmesi gereken alan toprak yapısı olacaktır. Ülkemizde birçok farklı tarım arazisi bulunmaktadır. Buradaki toprakların yapısal farklılıkları uygun olan tarım üretimini de değiştirmektedir. Bazı topraklar turunçgil yetiştiriciliğine uygunken bazı topraklar baklagil yetiştiriciliğine uygun olabilmektedir. İşte bu alandaki uzmanlaşma sayesinde doğru toprakta doğru tarım yapılabilir. Maalesef ülkemizde birçok yerde aynı toprağa birbirinden farklı ürünler ekilmektedir. Bu ise hem toprağın verimliliğinin kullanılmamasına neden olmakta hem de ürünlerin daha kaliteli yetişecekleri ortamlarda değil de uygun olmayan topraklarda üretilmesine neden olmaktadır.

Toprak gibi iklimin de elverişliliği tarım için çok önemli bir etkidir. Her coğrafi bölge iklim özelliklerine uygun olan tarımsal ürünü üretmeleridir. Bazı ürünlerin daha fazla gelir sağlaması ve devlet desteği verilmesi üreticilerin uygun olmayan topraklarda bu ürünleri yetiştirmeye itmektir. Bu durum aynı zamanda toprakların bölünmesine neden olmakta, bölgenin baskın olan tarım ürününü geri planda bırakabilmektir. Tarım ile başa baş ilerleyen hayvancılık sektörünün de tarımdan ayrı düşünülmesi mümkün değildir (Yavuz ve Dilek, 2019).

Tarıma uygun olmayan arazilerde hayvancılık yapılmalı, bu arazilerde tarım ürünleri değiştirilmemelidir. Tarım ve hayvancılıkla ilgilenen kişiler birlikte hareket ederek bu arazilerin paylaşımlarını aralarında yapmalıdırlar. Hayvancılık

sektöründen bahsetmişken bu sektörde de uzman kişilere ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca bu kişilerin tarım sektörüne hâkim olmaları ve bu sektörden girişimcilerle ortak çalışmaya girebilmelidirler. Birçok hayvan çeşidinin örneğin kanatlı, büyükbaş, küçükbaş gibi bir arada yetiştiriciliğinin yapılması, bir ya da iki türde uzmanlık sahibi olunmaması hem hayvancılığı hem de tarımı olumsuz etkileyecektir. Tarım sektöründe bir ya da iki ürün üzerinde uzmanlık sahibi olması önerilmektedir. Birçok tarım yöntemiyle ilgili üretim yapan üretici hiçbirinde uzmanlaşamayacak, hepsi hakkında yarım bilgilere sahip olacaktır.

Bundan dolayı öncelikle verilmesi gereken karar tarım ürünleri içerisinde hangisinde uzmanlık almak istendiği olacaktır. Seçilen bir ya da iki alanda uzmanlık sağlanması durumunda kişi bu ürünlerle ilgili her bilgi ve tecrübeye sahip olacaktır. Yıllardır üretimini yaptığı bu ürünler hakkında yeni gelişmeleri takip edebilecek modern yöntemleri uygulamakta zorlanmayacaktır. Bu duruma başka bir perspektiften bakmak gerekirse coğrafi konum ve iklimsel özelliklere göre tarım olacaktır. Örneğin, Gaziantep bölgesi özel bölge fıstığı için elverişli iklim özelliklerine sahip bir coğrafi konumundadır (Kan ve ark. 2020)

Ancak buralarda fıstıktan daha çok zeytin veya farklı ürünlerin üreticiliğini görüyoruz. Her coğrafi bölge, kendi ürününde uzmanlaşırsa ortaya daha kaliteli ürünler çıkacaktır. Ege bölgesiyle devam etmek gerekirse Ege, iklim şartları ve coğrafi özellikleriyle zeytine elverişli bir bölgemizdir. Buradaki tarım kooperatifleri bu ürüne yönelmeli, bu üründe uzmanlaşmalıdırlar. Yapılan literatür araştırmaları gösteriyor ki uzmanlık, bireyin sahip olması gereken bilgi ve deneyim bütünü iken uzmanlık kazanılmak istenen alan doğru yerde ve şekilde seçilmelidir. Tarım birçok alanla ilişkili olan bir sektördür.

Tarımsal verimliliğin artması sadece tarımda uzmanlaşmak ile mümkün olmayacaktır. Ziraat mühendislerinin, veterinerlerin, tohum üreticilerinin, hatta müşterilerin dahi tarımsal ürünlere karşı bilinçli olmaları gerekmektedir. Bu alanlarda bilincin artması tarımda uzmanlaşmayı kolaylaştıracaktır. Veterinerin alanında uzmanlaşması, su ürünleri yetiştiricilerinin alanlarında uzmanlaşmaları hepsi dolaylı yollarla tarımın uzman olarak yapılmasını sağlayacaktır. Bu

işletmelerin uzmanlaşması demek, tarım işletmeleriyle girecekleri veya karşılaşacakları her alanda bilimsel hareket etmelerini kolaylaştıracaktır

Ülkemizde birçok alanda olduğu gibi tarım alanında da işinde uzman kişilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kişilerin eğitimi ise pratik olarak tarım işletmelerinde gerçekleşmektedir. Uzman tarım işletmelerinde zamanla çalışan kişilerden uzmanlık kazanacaklardır. Çünkü kişinin çalıştığı işletmenin uzmanlığa önem vermesi çalışanın da uzmanlaşmasını sağlayacaktır. Bu işletmelerde uzmanlaşmak için de öncelik seçimdir. Her işletme uzmanlık kazanmak istediği dalda kendini geliştirmeye çalışmalı, bu minvalde eğitimler sağlamalıdır.

Tarımdan ayrı düşünilemeyen gıda sektörünün de uzmanlık gerektiren konularda tarıma desteği yadsınamaz bir gerçektir. Gıda sektörlerinde uzmanlık kazanan bireyler tarımdan alacakları ham maddede uzmanlık görmek isterler. Aksi takdirde bu tarım ürünlerini tercih etmeyeceklerdir. Yani birbirine bağlı ilerleyen bu kurumların birbirlerini uzmanlık konusunda teşvikleri önemlidir (Kızılaslan ve Adıgüzel, 2012, s. 25).

Tablo 7. Tarım İşletmeleri Yöneticilerinin İşletmenin Tarımsal Faaliyetlerinin Yönetiminde Kullandıkları Bilgi Kaynakları

Tarımsal Bilgi Kaynakları	Birincil Tarımsal Bilgi Kaynağı		İkincil Tarımsal Bilgi Kaynağı		Üçüncül Tarımsal Bilgi Kaynağı	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Kendi Tecrübesi	253	83,22	0	0,00	0	0,00
Eş/Dost/Akraba	7	2,30	94	30,92	88	28,95
İşler/Önder Çiftçiler	2	0,66	20	6,58	75	24,67
Informal Tarımsal Bilgi Kaynakları	0	0,00	20	6,58	42	13,82
TV/Radyo/İnternet	0	0,00	0	0,00	41	13,49
Gazete/Dergi/Basılı Kaynaklar	0	0,00	0	0,00	8	2,63
Toplam	262	86,18	134	44,08	254	83,55
Tarım ve Orman Bakanlığı	41	13,49	123	40,46	0	0,00
Formal Tarımsal Bilgi Kaynakları	1	0,33	46	15,13	26	8,55
Akademisyenler/Üniversite	0	0,00	1	0,33	11	3,62
Özel Sektör	0	0,00	0	0,00	13	4,28
Tarım Danışmanları	0	0,00	0	0,00	13	4,28
Toplam	42	13,82	170	55,92	50	16,45

Kaynak: (Özdemir ve Kan, 2020, s. 503)

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere tarımda kullanılan bilgiler informal ve formal olarak ikiye ayrılmaktadır. Bilgi kaynakları ise üçe ayrılmaktadır. Yine bu tablodan da anlaşılacağı üzere Türkiye'de tarım üreticilerinin en çok kullandığı bilgi kaynağının informal bilgi olduğu görülmektedir.

3.7. HÜKÜMETLERİN UYGULADIĞI TARIM POLİTİKALARI SONUCU OLUŞAN SORUNLAR

Türkiye, geçmiş dönemde olduğu gibi çağdaş olarak günümüzde de tarım ülkesi olarak öne çıkmaktadır. Ülkemiz farklı üretim alanlarında da söz sahibi olsa da geniş ve verimli topraklarıyla tarımda her zaman söz sahibi olan ülkelerin başında gelmektedir. Dolayısıyla da iktidara gelen hükümetler tarıma önem vermeye ve bu alanda politikalar geliştirmeye çalışmaktadırlar. Geliştirilen her politika ise tarıma olumlu yansımamaktadır. Bu türden durumlar ise yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Hükümetlerin tarım politikalarının olumsuz sonuçlara neden olmasının tek bir nedeni olmamaktadır. Ancak alınan kararların mevcut şartlara uygun olup olmadığına dikkat edilmelidir. Alınan kararların tarımsal alanların izlenmesi sonucunda oluşması önemlidir. Diğer türlü tepeden inen kararların pratik alanı bilmediğinden kararlar tarım sektörüne olumsuz yaşayabilmektedir (Sungur, 2016, s. 5).

Türkiye'deki tarım politikaları bir yandan devletçi ekonomi tarafından yürütülürken diğer yandan da özel sektör açısından sürdürülmektedir. Karma bir ekonomik sistem tarıma yön vermektedir. Devlet politikalarının tarım sektörünü doğrudan etkilediği temel noktayı ise ekonomik belirlemeler ve destekler teşkil etmektedir. Örneğin devlet kurumlarının bazı tarım ürünlerinin fiyatını belirlemesi gibi. Bu belirlenen fiyat üreticilerin üretime dair yapmış oldukları harcamaların altında kaldığında üreticiler olumsuz etkilenmektedir. Fiyat yüksek tutulduğunda ise tüketiciler ilgili ürünü satın almayabilmektedir. Hükümetler tarafından bu fiyat dengesinin kurulabilmesi her iki tarafın da mağdur edilmemesi adına önemlidir. Tarım konusunda karar alırken ülkenin içinde bulunduğu diğer ekonomik

şartlardan da etkilenebilmektedir. Dolayısıyla tarımsal ekonominin sürdürülebilir olması için yan faktörlerin de dikkate alınması gerekmektedir.

Tarımsal politikaların en önemlilerinden birisini destekleme politikaları oluşturmaktadır. Destekleme yapılacak olan ürünlerin tespitinde yapılan problemler de tarım sektörünün gelişmesine sekte vurabilmektedir. Özellikle 2000 yılı öncesi hükümetlerin politikaları değerlendirildiğinde destekleme kapsamına alınan ürünlerin seçiminde hayvansal üretim aleyhine devamlı bir dengesizlik olmuştur. Bu durum hayvancılığın tarımdaki payının düşmesine neden olmuştur (Erdoğan, 2020, s. 2).

Tarım ve hayvancılık her zaman yan yana ele alınması gereken iki temel sektördür. Çünkü hayvan besiciliği için de tarım yapılmasına ihtiyaç varken diğer yandan doğal gübreleme için de hayvancılık gerekmektedir. Şu durumda tarım ve hayvancılığın iç içe geçen sektörler olduğu gözlemlenmektedir. Dolayısıyla hükümetler tarım politikalarında bu hususu göz önüne almalıdır. Hükümetlerin istikrar sağlamaması ya da hükümetler istikrar sağlasa da bile tarım politikalarında belirli bir istikrarın sağlanamadığı görülmektedir. Bu sorun tarım ürünlerinin bir bölümünün yurt dışından satın alınmasına neden olmaktadır. Yurt dışından getirilen ürünler de yurt içindeki üreticinin ticari olarak elini zorlaştırmaktadır. Pazar rekabetinin artması, ürünün iç piyasada değersizleşmesi ve üreticinin üretimi bırakması sürecini doğurmaktadır.

Türkiye'deki tarım politikaları genel olarak incelendiğinde gerek Cumhuriyet döneminde gerekse de günümüzde benzer sorunların yaşandığı görülmektedir. Bu sorunların temelinde şu problemler bulunmaktadır:

- Bu politikalarda sürekliliğin olmaması,
- Desteklenen ürünlerin seçiminde dengenin sağlanamaması,
- Politikaları oluşturan ve uygulayan kurumlar arasında yeterli uyumun temin edilememesi,
- Politika oluşturma ve uygulama mekanizmalarının bilimsellikten ziyade siyasi mülahazalarla yapılması,

- Politikaların uygulanmasında ortaya çıkan kaynak yetersizliği olduğu görülmektedir.
- Ağırlığın fiyat desteklerinde olması,
- Fiyatların ekim mevsiminden önce ilan edilmemesi,
- Destekleme ve örgütlenme düzeninin dağınık olması,
- Desteklerin iyi planlanması sonucu stok, ihracat tıkanıklığı ve iç üretim açıklarının ortaya çıkması
- Desteklere finansmanın tamamen kamu tarafından sağlanması sonucu enflasyonist baskıların ortaya çıkması (Erdoğan, 2020, s. 2).

Destekleme verilen ürünlerde süreklilik olmadığından yapılan politikaların sonucuna dair verilerin de analiz edilmesini zorlaştırmaktadır. Benzer bir durum hayvansal tarımda da baş göstermektedir. Bu dengesiz ve istikrarsız politikalar, hayvancılık sektörünün toplam tarımsal üretim değeri içerisindeki payını 2000'li yıllarda %29,7'den %23,3'e düşürmüştür (Yavuz, 2015, s. 120).

Hükümetlerin üretmiş olduğu politikaların bir diğer olumsuz sonucunu ise çiftçilere tam olarak ulaşamayan araştırmalar ve tarım desteklemeleridir. Birçok farklı dönemde tarım sorunlarına dair raporların yapıldığı görülmekle birlikte bu sorunlara dair üretilen çözüm önerilerinin çiftçilere tam olarak ulaşmadığı gözlemlenmektedir. Ayrıca destekleme bütçelerinin şeffaf olmaması gerek KİT'lerin gerekse de Ziraat Bankasının zaman zaman zarar etmesine neden olmaktadır. Üretilen politikaların pratik anlamda hedefine ulaşamamasında sadece politikalardan kaynaklı sorunlar da olmamaktadır. Bu bağlamda tarımsal politikaların hedef kitleleri olan çiftçilerin eğitim seviyesinin düşüklüğü, iyi örgütlenmemeleri ve yaşlı olmaları, politikaların hedeflerine ulaşmasını güçleştirmiştir.

Tarım politikalarının öncelikli muhatabı olan kitlenin bir kısmının kayıt sisteminde yer almadığı görülmektedir. Bu durum, yapılan desteklerin aracılardan yoluyla yapılmasına neden olmuş ve dolaylı destekler hedef kitleye ulaşmamıştır. Bu durum, yapılan desteklerden daha çok büyük çiftçilerin yararlanması sonucunu

doğurmuştur. Dünya tarım ekonomisi içinde belirli sanayi ürünlerinin fiyatlarının takip edilmemesi de açıklanan taban fiyatlarının yükselmesine neden olmaktadır. Ayrıca bu türden politikalar stoklama yapılması sonucunu da durabilmektedir. Stoklarına süreç içinde ihraç yoluyla eritilmesi sağlanmaktadır. “Fiyat yoluyla destekleme alımlarının iktisadi göstergeler yerine siyasi kaygılarla belirlenmesi, üretici gelirlerinde belirsizlik yaratarak istikrarsızlığa yol açmış ve zaten var olan gelir dengesizliği daha da bozmuştur” (Yavuz, 2015, s. 122).

2005’li yıllarla birlikte ise AB destekli politikaların öne çıktığı görülmektedir. AB desteklerinin daha çok DGD üzerinden verilmekte olduğu görülmektedir. Ancak bu desteklerin bir kısmında destekleme yapılacak ürünlerin cinslerinin ve miktarlarının net olarak belirlenmemesi de dağıtım sorunlarına yol açmıştır.

Geliştirilen politikaların ve desteklemelerin uzun süreli olmaması çiftçilerin kalıcı bir tutum geliştirmelerini engellemiştir. Bu sorunun hayvancılık söz konusu olduğunda daha da belirgin olduğu görülmektedir. Ayrıca “destekleme uygulamalarından yararlanacak üreticilerden her destek için ayrı ayrı, yeniden ve gereğinden fazla belgeler istenmesi ve böylece bürokrasinin artırılması üreticilerin bu desteklerden yararlanmasını güçleştirilmiştir” (Yavuz, 2015, s. 123).

Türkiye’deki tarım politikalarının 2000’li yıllarla birlikte iki temel değişken üzerinden dönüştüğü gözlemlenmektedir: ARIP ve AB desteklemeleri. Her iki destekleme olumlu katkılar sağladığı gibi tabana inmeyi de bürokratik nedenlerden dolayı zorlaştırmıştır. 2006’da değişimin olumsuz yönlerini telafi eden Tarım Çerçeve Kanunu ve Tarım Strateji Belgesi ile ve 2017’de Millî Tarım Projesi’yle yeni bir sürece girmiştir. Aşağıda belirtilen dönem aralıklarında GSMH büyüme oranları gösterilmektedir.

Tablo 8. Planlı Dönemlerde (2001-2018) GSMH Büyüme

Yıllar	GSMH		Tarım		Hedef	Sanayi Gerçekleşme
	Gerçekleşme	Hedef	Gerçekleşme	Hedef		
2001-2005	6,7	4,4	2,1	1,1	7,0	5,1
2007-2013	4,5	3,7	2,7	1,8	4,5	4,1
2014-2018	5,5	-----	3,1	-----	-----	-----

Kaynak: (TKDK, 2017).

Tablo 8 incelendiğinde 2001-2008 yıllarının sekizinci kalkınma planına diğerlerinin de sırasıyla dokuzuncu ve onuncu kalkınma planlarının denk geldiği görülmektedir. Bu veriler ışığında geliştirilen politikaların tarım özelinde gerçekleştiği görülmektedir. Hükümetler bağlamında ortaya konan en güncel tarımsal politikalardan birini on birinci kalkınma planı oluşturmaktadır (2019-2023). On birinci kalkınma planında tarımsal sürdürülebilirlik açısından şu değişimleri amaçlamıştır:

- Arz talep dengesini gözetilen üretim yapısıyla uluslararası rekabet gücünü artırması,
- İleri teknolojiye dayalı, altyapı sorunlarını çözmüş, örgütlülüğü ve verimliliği yüksek, etkin bir tarım sektörünün oluşturulması,
- Tarım sayımının yapılması, tarımda dijital teknolojilerin kullanılması,
- Piyasa izleme sisteminin oluşturulması,
- Toprak ve su kaynaklarının en etkin şekilde kullanılması ve korunması,
- Yöresel ürünlerin daha iyi değerlendirilmesi,
- Gıda değer ve tedarik zincirinin çiftçilerinde katılımıyla daha etkin hâle getirilmesi,
- Tarımda gelir sigortasına geçilmesi ve tarımsal eğitim, araştırma ve yayım faaliyetlerinin aralarındaki ilişkilerin güçlendirilerek etkinliğin artırılması (Saygın ve Saygın, 2019, s. 355).

On birinci kalkınma planının tarım açısından hedefleri aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 9. On Birinci Kalkınma Planında Tarım Sektörü Hedefleri

	2018	2023
Arazi Topplulaştırma Faaliyet Alanı (Milyon Hektar, Kümülatif) ¹	8,2	8,5
Tescil İşlemleri Tamamlanan Arazi Topplulaştırma Alanı (Milyon Hektar, Kümülatif) ¹	3,6	6,2
Sulamaya Açılan Net Tarımsal Alan (Milyon Hektar, Kümülatif) ¹	3,34	5,34
Tarla İçi Basınçlı Sulama Sistemi Kurulan Alan (Bin Hektar, Yıllık)	40	200
Sulama Oranı (%)	64	68
Merkezi Yönetim Bütçesinden Yapılan Tarımsal Desteklerin Tarımsal Katma Değere Oranı (%)	6,8	7,2
Yağlı Tohum Üretimi (Milyon Ton)	4,02	5,40
Tıbbi ve Aromatik Bitkilerin Üretim Miktarı (Bin Ton)	700	1.200
Sığır Varlığı İçinde Kültür İrki Oranı (%)	49	56
Kırmızı Et Üretim Miktarı (Milyon Ton)	1,12	1,70
Mera Islah ve Amenajman Alanı (Bin Hektar, Kümülatif)	68	518
Orman Alanlarının Ülke Yüzölçümüne Oranı (%)	29	30

Kaynak: (On Birinci Kalkınma Planı, 2018).

Tablo 9'da ifade edilen hedeflerin gerçekleştirilmesi için ilgili politikaların tarımdaki paydaşlardan hareketle yapılması gerekmektedir. Belirtilen hedeflerin yakalanması tarımın GHYİH içindeki payının yükselmesi için önemlidir. Hükümetlerin politikalarının en önemlilerinden birini destekleme politikaları oluşturmaktadır. Yapılan destekleme türlerinin yıllara göre dağılımı şöyledir:

Tablo 10. Yıllar İtibarıyla Toplam Destekleme Türlerinin Dağılımı (Bin TL)

Destek Kalemleri	2002	2007	2012	2017	2018	2019*	2020**
Alan Bazlı Destekler	1.558.000	2.461.938	2.166.841	2.696.054	3.561.106	4.439.000	5.546.000
Fark Ödemeleri	186.149	1.782.203	2.378.701	3.927.947	3.623.511	4.590.000	5.842.000
Hayvancılık Destekleri	83.200	722.676	2.241.556	3.847.098	3.745.241	4.639.000	6.602.000
Diğer / Telafi Edici Destekler	41.507	174.841	292.819	697.603	1.055.756	1.168.000	1.402.000
Kırsal Kalkınma Destekleri	0	79.987	291.891	877.118	1.478.186	1.063.000	1.436.000
Tarımsal Sigorta Destekleri	0	320.350	263.276	853.518	1.060.565	1.020.000	1.140.000
TOPLAM	1.868.856	5.544.002	7.637.096	12.901.355	14.526.383	16.974.000	21.968.000

Kaynak: (On Birinci Kalkınma Planı, 2018)²

*Tahmin, **Programlanan

² İlgili raporlar incelendiğinde en güncel verilerin buradaki veriler olduğu gözlemlenmektedir.

Tablo 10 daki veriler 2020 yılı itibarıyla günceldir. Verilen desteklerin birçok farklı kalemde genel olarak olumlu yönde değiştiği görülmektedir. Gelineen noktada veriler ve hükümet politikaları incelendiğinde ülkemizdeki tarım politikalarının geleceğinin şu şekilde gelişeceği öngörülmektedir:

- Tarımsal ürünlerin ve gıda güvenliklerinin sağlanması,
- AB politikalarının takip edilmesi, AB ile Türkiye politikalarının uyumunun sağlanması,
- DTÖ müzakerelerinde meydana gelen gelişmeler ve bu gelişmelerin kurallara yansiyacak şekli.
- Rekabetçi bir tarım sektörünün yaratılması adına Türkiye'deki ekonomik gelişme sonucu meydana gelecek olan kişi başına düşen gelirin artması sonucu çiftçi gelirlerinin yükselmesi ve müdahalesiz tarım eğilimlerinin artması,
- Tarımda kullanılan doğal kaynakların kullanılması ve korunması,
- Dünyadaki doğrudan destek, ekolojik ve/veya organik tarım, enerji ürünlerinin desteklenmesi, daha çok sektördeki riskleri ortadan kaldıran sigorta merkezli bir destekleme politikası ve kırsal kalkınmaya ağırlık verilmesi trendlerinin etkileri (Yavuz, 2015; Atmış ve Günşen, 2013).

3.8. DEVLETİN KÜÇÜLME POLİTİKASININ TARIM SEKTÖRÜNE ETKİSİ

1980'li yıllar dünyanın önemli ekonomilerinde yeni bir döneme girilen dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu yıllar itibarıyla devletlerin etkin olduğu kamusal ekonomik yapılar özel sektöre devredilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte yabancı sermayelerin de ülke içinde etkin olması kamunun elinde olan sektörlerin süreç içinde devredilmesini sağlamıştır. Türkiye özelinde de ekonomik durumun buna benzediği söylenebilir. Darbe sonrasında siyasi partilere yeniden izin verildiğinde ise Türkiye'de de yabancı sermayenin gelişi hızlanmış ve özel teşebbüslerin de önü açılmıştır. Bununla birlikte süreç içinde döviz kullanımına yönelik yasak ve kısıtlamalar da kalkmıştır. Devam eden süreçte ise borsanın da kurulmasıyla Türkiye ekonomik olarak tamamen dışa açılmış olmuştur.

1980'li yıllarla birlikte irili ufaklı bir şekilde başlayan özelleştirme politikaları devletin küçülmesini sağlamıştır. Nitekim süreç içinde devlet birçok sektörden çekilmeye başlamıştır. Dolayısıyla bu durum tarım sektörünün de etkilenmesine neden olmuştur. Tarım sektörü araştırmanın başında da ifade edildiği üzere bir ülkenin en temel ihtiyaç kalemlerinden birisi olduğundan bu sektördeki değişim diğer sektörlerle göre daha yavaş olmuştur. Devletler her alanda küçülürken tarım sektöründeki küçülmesini zamana yaymıştır (Losch, Fréguin-Gresh ve White, 2012).

Tarım sektöründe yeni yaklaşımların da ortaya çıktığı bu dönemde teknolojik gelişmeler tarıma çok daha hızlı adapte edilmeye başlanmıştır. Özelleşen tarım alanlarında üretilen ürünlerin çok daha fazla olmasının sağlanmasında ve rekoltenin yükselmesinde teknolojinin de kullanılması etkili olmuştur. “Denetçi kurumların ve kamu kaynaklı şirketlerin sayıca az olmasına paralel olarak, özelleştirme politikaları ve çokuluslu şirketlerin piyasaya girmeleri ile birlikte yeni bir gıda rejimi ortaya çıkmaya başlamıştır” (Özertan, 2013, s. 16).

Yeni oluşan gıda rejiminin en belirgin etkisi kendisini et ve süt ürünlerinde göstermektedir. Artan nüfus karşısında devlet politikalarının küçülme yönünde eğilim göstermesi piyasada karşılık bulmasını güçleştirmiştir. Çünkü bir yandan et ve süt ürünlerine olan ihtiyaç artarken diğer yandan da tarım ve tahıl ürünlerine duyulan ihtiyaç artan nüfus karşısında yükselmiştir. Devletin küçülme politikası tarım sektörünün özelleşmesine ve dolayısıyla da artan ihtiyacın karşılanamamasına neden olmaktadır. Bununla birlikte üretimin azalması ihtiyaçların ve taleplerin artması fiyatların yükselmesine neden olmaktadır. Her ne kadar birçok çiftçi ya da girişimci tarım ürünü üretmeye devam etmesi piyasanın beklentileri ancak süreç içinde öğrenilmektedir. Dolayısıyla üretim de devletin yönlendirmesi üzerinden değil piyasadaki değişkenler üzerine bina edilmektedir.

Devletin tarım sektöründen yavaş yavaş ayrılması ya da etkinliğini azaltarak küçülerek uzaklaşması özel sektörün de baskın olmasına neden olduğundan piyasanın belirlenmesinde özel sektörün ve girişimlerin öne çıkmasına neden

olmaktadır. Bu durumda özel sektördeki şirketlerin tarım piyasasına manipüle etmesi gibi bir sorun ortaya çıkabilmektedir. Örneğin fiyatının artacağı düşünülen ürünlerin özel sektör tarafından istiflenerek karaborsa olarak çok daha pahalı satılması sorunu ortaya çıkabilmektedir. Bu sorunun aşılabilmesi için devlet denetleme mekanizmalarının bir parçası olan zabıta ve diğer kolluk görevleri dikkat etseler de yine bazı sorunların yaşanmasının önüne geçilememektedir.

Devletin küçülme politikalarının tarım sektöründeki bir diğer etkisini ise üreticilerin yaşadığı problemler oluşturmaktadır. Söz konusu ülkemiz olduğunda devletin kendi çiftlikleri olsa da yine de tarım üretimlerinin önemli bir kısmı özel sektör tarafından yapılmaktadır. Özel sektör girişimlerinin bir kısmı KOBİ'ler tarafından sağlanmış olsa da önemli bir kısmı ise küçük girişimciler olarak tanımlanan köylüler tarafından sağlanmaktadır. Modern piyasalarda kendi ürününü piyasaya sunması pek mümkün olmayan köylü üreticiler, üretmiş oldukları tarım ürünlerini aracılara satarak paraya çevirebilmektedir. Dolayısıyla köylülerin üretmiş olduğu tarım ürünleri ancak aracı tarım tüccarları tarafından piyasaya sunulabilmektedir. Piyasanın bu şekilde gelişmesi tarım üreticilerinin aracılara kadar kâr elde edememesine neden olmaktadır. Köylü üreticiler fiyatları düşük bulsalar da giderlerini karşılamak adına ürünlerini satmak zorunda kalmaktadırlar. Tarım tüccarları ise ilgili ürünleri alıp stoklayıp satabilmektedir. Aracılar ürünleri doğrudan bir şekilde piyasa koşullarına satsa da çoğu zaman köylülerden daha çok kâr elde edebilmektedir. Dolayısıyla köylüden ucuz bir fiyata çıkan ürün tüketicinin sofrasına gelinceye kadar aracılara nedeniyle fiyatı olması gerekenden daha çok artabilmektedir.

Türkiye söz konusu olduğunda devlet her ne kadar tarım sektöründe küçülse de ekonominin karma bir şekilde yürüdüğü de vurgulanmalıdır. Bu bağlamda Türkiye ekonomisi, birçok alanda olduğu gibi tarım sektöründe de karma bir ekonomik yapıya sahiptir. Örneğin ülkemizde kamu kurumları tarafından bazı tarım ürünlerinin fiyatı belirlenmekte ve devlet tarafından satın alınmaktadır (Kayalak ve Özçelik, 2012, s. 47). Bununla birlikte köylüler gibi küçük tarım üreticileri günümüzde özellikle internet teknolojileri son derece gelişmiş olduğundan kendi ürünlerini zaman zaman internet üzerinden satarak aradaki aracılara ortadan

kaldırılmış olmaktadır. Devletin tarım sektöründeki küçülme politikaları fiyatların manipüle edilmesine neden olabileceğinden bu alanda ciddi denetlemelerin yapılması gerekmektedir. Bununla birlikte artan nüfus ve değişen ihtiyaçlar bağlamında da piyasa ona göre düzenlenmelidir.

3.9. ÜLKE DIŞINDAKİ ULUSLARARASI ÖRGÜT VE OLUŞUM VE BİRLİKLERİN MÜDAHALESİ SONUCU OLUŞAN SORUNLAR

Türkiye'deki tarım politikalarına ülke dışındaki uluslararası örgütlerin en büyük etkisi 2000 yılından bu yana AB politikaları çerçevesinde yaşanmaktadır. Özellikle bu yıllarda AB'ye girme sürecinde olan Türkiye, birçok konuda olduğu gibi tarım konusunda da AB'nin önerilerini takip etmiştir. Ancak bu öneriler bir noktada müdahale biçimini de almaktadır.

AB, tarım sektöründe birçok ürün ya da üretim biçimine maddi anlamda destekler vermektedir. Bu verilen destekler kamu kurumları aracılığıyla denetlenerek verilmektedir. Örneğin spesifik bir tarım ürününün üretilmesine ya da yine spesifik bir hayvan üzerine yapılan üretilere ekonomik destekler verilmektedir. Tarım ürünlerine verilen destekler üreticilerinde bu alanda verilen ekonomik destekleri alabilmek adına ilgili tarım sektörüne yönelmesini sağlamaktadır. Bu şekilde Türkiye'deki iç piyasa da manipüle edilebilmektedir. Çünkü üretim belli bir alanda yoğunlaşmakta ve diğer ürünlerin üretimi yavaşlamaktadır. Dolayısıyla da Türkiye'deki iç piyasada dalgalanmalar yaşanabilmektedir. Ancak AB süreçlerinin ve yatırımlarının takip edilmesi, tam üyelik bağlamında yapılması gerekenlerin başında gelmektedir. AB sürecinin günümüzde ise aynı sıcaklıkta takip edilmediği görülmektedir.

AB kurumunun birincil etkisini kırsal kalkınmaya vermiş olduğu destekler oluşturmaktadır. AB üyesi ülkelerin kırsal kalkınma fonundan yararlanması FEOGA fonu üzerinden olmaktadır. Bu programda AB mevzuatı çerçevesinde hangi kırsal kalkınma tedbirine öncelik verileceği tespit edilmektedir. Örneğin Avusturya'da organik tarım veya çevreye uyumlu tarım fonlarından en çok yararlandırılan faaliyet olmaktadır. Benzer şekilde AB aday ülkeler için bir

SAPARD Fonu tahsis etmiş ve bu ülkelerden 7 yıllık SAPARD programı hazırlamaları istenmiştir. Türkiye için de üyelikle birlikte 7 yıllık bir program hazırlanması gerekecektir (Yavuz, 2005, s. 85).

Bu örnekte de görüldüğü üzere organik tarım gibi belirli alanlar desteklenmediğinden tarım politikaları da bu destekler bağlamında etkilenmektedir. Türkiye'nin hazırlamış olduğu tarım programının temelinde de AB'nin beklentileri öne çıkmaktadır. Dolayısıyla üretimdeki iç politikaların dengesi zaman zaman ikinci plana alınabilmektedir. AB, kırsal kalkınma tedbirlerinden bir tanesi de dezavantajlı bölgeler yardım tedbiridir. Üye ülkeler dezavantajlı alanların tespitini yapıp komisyona bildirmek durumundadır. Dezavantajlı bölgelerin toplam alanı ülke yüz ölçümünün %10'unu aşmaması gerekir. Dezavantajlı alanlar ile ilgili kriterler mevzuatlarda belirlenmiştir. Üyelikle birlikte bu yardım tedbirinden istifade edilebilmesi için Türkiye'nin de coğrafi özelliklerini de göz önünde bulundurarak dezavantajlı alanlarını tespit etmesi gerekmektedir. Bu destekler neticesinde ülkedeki toprakların dezavantajlı kısımlarının belirlenmesi, tarıma yönelik bilgilerin de paylaşılması gerekmektedir. Aslında bu temel bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Çünkü bu arazilerin bildirilmesi karşılığında ekonomik desteklerin alınması sağlanacaktır (Öztürk, 2009, s. 161).

Uluslararası kuruluşlara bağlı olarak oluşan bir diğer sorunu ise zaman zaman ihraç edilen bazı tarım ürünlerinin geri iade edilmesi oluşturmaktadır. Bu sorunlar genellikle Avrupa ve Asya pazarındaki standartlardan kaynaklanmaktadır. Bu standartların önemli bir kısmı ülkemizde olmadığından üretilen ürünlerin ihraç edilmesinde sorunlar yaşanabilmektedir. Bu bağlamda çiftçilerin bilgilendirilmesi ve bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Türk tarımına doğrudan ya da dolaylı olarak etki eden uluslararası kuruluşlar şu şekilde listelenmektedir:

- Birleşmiş Milletler çatısı altında yer alan FAO (Tarım ve Gıda Örgütü),
- WFP (Dünya Gıda Programı),
- GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması),
- Dünya Ticaret Örgütü (WTO),

- UNCTAD (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı),
- Dünya Bankası Grubu,
- IFAD (Uluslararası Tarımsal Kalkınma Fonu) belirtilebilir (Aytekin, 2012, s. 41).

Bu kuruluşların getirmiş olduğu standartlar, ülke içindeki tarım politikalarının da değişmesine ya da çıkmaza girmesine neden olabilmektedir. Çünkü yurt dışına satılmak için üretilen bir tarım ürünü grubunun geri iade alınması ülkenin iç piyasadaki durumunu da kısa ve orta vadede değiştirebilmekte ve diğer üreticiyi zor durumda bırakabilmektedir. Örneğin P4P (İlerleme için satın alma- Purchase for Progress) programı çerçevesinde gıda alımlarını geliştirmekte olan ülkelere yapmayı amaçlayan DGP, ülkemizden önemli miktarda gıda alımı yapmaktadır. Örneğin DGP 2010 yılında, toplam gıda alımlarının %3,2'lik kısmına denk gelen 40,5 milyon ABD doları tutarındaki gıda alımını Türkiye'den yapmıştır. Kuruluş alım stratejisi çerçevesinde, tahıl ve bakliyatların yanı sıra besin değeri yüksek ama taşıma kolaylığı ve maliyeti bakımından hacmi düşük ürünler (enerji bisküvisi gibi) ile çocukların sağlıklı beslenmesini sağlamaya yönelik ürünler üzerinde durmaktadır (tarimorman.gov.tr, s. 34). İşte bu ürünlerin yurt dışından belirli kuruluşların standartlarına göre ihraç edilmesi, Türk tarımının ilgili standartlara ulaşmasında sorunların yaşanmasına neden olmaktadır.

AB üyelik sürecinin getirmiş olduğu bir diğer sorun ise Türkiye'de tarım üretimde yaşanan dalgalanmalar olmaktadır. Yani ülkenin hem ithalat hem de ihracat dengesi değişeceğinden ülkemiz tarım politikalarının ve sektörünün savunmasız bir pazar durumuna dönüşmesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte ülkedeki ithal edilen tarım ürünlerinin ihraç edilenlerden çok daha fazla olması sorunu doğmaktadır.

Ortak tarım politikasına uyum konusu da Türkiye'nin uluslararası kuruluşlar bağlamındaki sorunlarından biridir. Aslında bu sorun da ortak standartlarla ilgili bir sorun olarak öne çıkmaktadır. Avrupa Birliği politikalarına tarım sektöründe de yaklaşmak, ülkemiz adına sadece siyasi ve politik açıdan değil sahadaki tarımcılar açısından da sancılı olacaktır. Bu bağlamda Türkiye'nin tarım

sorunlarının kendi siyasi, sosyal ve coğrafi etmenlerinden kaynaklandığı da düşünüldüğünde tarım sorunlarının çözülebilmesi için uluslararası kuruluşlardan daha çok kendi iç dinamiklerine dönmesi gerekmektedir (Yalçinkaya, Yalçinkaya ve Çılbant, 2006, s. 118).

3.10. TARIM SEKTÖRÜNDE İSTENİLEN MODERNLİK DÜZEYİNE ULAŞILAMAMASININ YARATTIĞI SORUNLAR

Türkiye’de tarım sektörü eski ve yeni özellikleriyle büyümeye çalışmakta, modern tarım yöntemlerinin kullanılmasıyla gelişim sağlanması gerçekleşmektedir. Türkiye’de ve modern tarım özellikle son dönemlerde çok konuşulan bir konu olmuştur. Modern tarım uygulamalarının ülkemizde kullanılmaya başlanması için gerekli çalışmalar ve adımlar atılmasına rağmen Türkiye’nin bu konudaki ilerlemesinin bir türlü istenen düzeye ulaşamaması tarımın da gerilemesine sebep olmuştur.

Türkiye bir tarım ülkesi olmasına rağmen istenen tarım sektörü seviyesinin yakalanamaması tarıma olan isteği kırmıştır. Tarımın diğer birçok sektörün arkasında kalması, Türkiye için modern tarım uygulamalarını kullanacağı sahaların azalmasına neden olmuştur. Modern tarım uygulamaları devreye sokmaya çalışılsa dahi geniş coğrafyaya sahip ülkemizde bu yayılım geç olmakta birçok çiftçiye ulaşamamaktadır. Ayrıca genç neslin tarım sektörüne olan uzaklığı da modern yöntemlerin tarımda uygulanmasını zorlaştırmaktadır. Tüm bu nedenler birçok sorunu ortaya çıkarmakta tarımın ilerlemesini durdurmaktadır.

Modernliğin tarımda kullanılamamasının yarattığı sorunlar ülkemiz özelinde düşünüldüğünde şu başlıkların öne çıktığı gözlemlenmektedir:

- Modern tarım yöntemlerinin kullanılamaması tarım sektörünün sektörel ve ekonomik bazda yavaş ilerlemesine neden olmaktadır.
- Değişen ve gelişen dünyaya ayak uyduramamak tarımın gerilemesine diğer ülkelerle farkın açılmasına neden olmaktadır.
- Yeni neslin tarım sektörüne yönelmek istememesine neden olmaktadır.

Modern yöntemlerin tarımda kullanılmayarak dünyanın gerisinde kalınmasına, zaman içinde diğer ülkelerle araya giren farkın açılarak kapatılması daha zor açığın oluşmasına ve tarımın ülke içerisinde popülaritesi düşük bir meslek hâline gelmesi gibi sorunlara neden olmaktadır. Doğan, Arslan ve Berkman, 2015).

Değişen dünya ve şartlardan etkilenen ve gelişen her sektör gibi tarım da bu teknolojik gelişmelerden etkilenmektedir. Dolayısıyla insan gücüne dayalı emekten makineleşmeye geçilmeye hızla devam edilmektedir. Artık eskisi gibi olmayan birçok sektör vardır. Değişime ayak uyduramayan her sektörsel geride kalmaya mahkûm duruma gelmiştir. Tarım da gelişim ve değişim gösteren önemli sektörlerdendir. Bu bağlamda diğer sektörlerde olduğu gibi tarım sektöründe de modern tekniklerin kullanılması bir tercihten öte zorunluluğa dönüşmüş durumundadır. Tarım sektörünün ülkemizdeki gelişimine bu anlamda (modernlik bağlamında) engelleyen temel dinamikler ise şu şekilde sıralanabilir:

- Coğrafyanın geniş bir alana yayılmış olması,
- Üretim teknikleriyle ilgili geleneksel yöntemlerin kullanılması,
- Modern yöntemlerin uygulanmasında yeteri kadar gelişmiş elemanın bulunmaması,
- Modern yöntemlerin kullanılabilmesi için teknik malzeme yetersizliği,
- Çiftçilerin modern yöntemleri kullanmakla ilgili problem yaşamaları,
- Verilerin ekonomik desteklerin yetersiz olması,
- Satın alınması gereken teknik gereçlerin yabancı markalara ait olmasından kaynaklanan fiyat sorunları (Çetiner, 2015, s. 23).

Bu ve benzeri nedenlerden dolayı tarımda modern yöntemlerin kullanılmasını geciktirmiştir. Türkiye’de tarım sektöründe modern yöntemlerin kullanılamaması ise birçok sorunu ve gerilemeyi beraberinde getirmiştir. Özellikle Hollanda gibi ülkelerde tarım arazisinin az olmasına rağmen tarımda ihracat oranlarının fazla olması modern tarımın kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Türkiye’de bu modern yöntemlerin kullanılamaması ise tarımda ithalatı artırmış, ihracatı ise azaltmıştır. Tarım yapılabilecek geniş arazileri olan Türkiye’nin tarım sektöründe

beklenen ilerlemeyi kaydedememesinin en önemli sebeplerinden biri de iş gücü ihtiyacının karşılanamamasıdır. Artan fiyatlar ve tarımın toplum içerisindeki konumu bireylerin bu sektöre olan ilgisini azaltmıştır. Yapılan literatür çalışmalarında ise Türkiye'nin bu konuda modern teknikleri kullanmaması tarımdan elde edilen millî geliri düşürdüğü aktarılmaktadır (Özertan, 2013; Doğan, Arslan ve Berkman, 2015).

Ülkemiz adına tarım sektörünün temel sorunlarından birisini geniş tarım arazilerinin olmasına rağmen GSYİH içindeki payının beklentilerin altında kalması oluşturmaktadır. Nitekim çalışma boyunca örnek verildiği üzere Hollanda, çok daha dar bir arazi grubuna sahip olsa da tarımdan çok daha önemli rakamlar kazanmaktadır. Şu hâlde ülkemizin de tarım sektöründe gelişebilmesi adına modern inovasyonlara yönelmesi gerekmektedir. Bununla birlikte söz konusu tarımda modernleşme olduğundan dikkat edilmesi gereken bir önemli detay daha bulunmaktadır. Bu ise geliştirilen ve kullanılan teknolojilerin hem genel olarak doğaya hem de tarım ürünlerine zarar vermemesidir. Dolayısıyla çevre dostu inovasyonların takip edilmesi gerekmektedir (OECD 2012).

Tarımda modernleşme, sadece üretim kısmında değil tarım ürünlerinin tüketiciye ulaştırılan tüm aşamaları için önemlidir. Bu bağlamda tarım ürünlerin dondurulması, saklanması ve tüketicilere ulaştırılması sürecinin tamamının da modernize edilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak tarımda inovasyon bahsi geçen süreçler ile birlikte etkin üretimi sağlayarak büyüme ve kalkınmayı hızlandırıcı ve bir etkiye sahiptir (Tüylüoğlu ve Saraç, 2012, s. 45). İnovasyon kullanımının somut etkileri Çin'deki çeltik üretimi örneğinde görülebilmektedir. Çin'in 1978-84 yılları arasındaki üretim artışının %40'ı teknoloji adaptasyonu, %35'i ise kurumsal reform ile açıklanmaktadır. 1984-90 arasındaki artışın ise neredeyse tamamen teknoloji benimsenmesinden kaynaklandığı ifade edilmektedir (Özertan, 2013, s. 44).

Tarımda istenilen modernleşmenin sağlanabilmesi için ülkemizde hâlihazırda var olan tarım arazilerinin devasa teknolojilerle işlenmesi sağlanmalıdır. Modern gereçlerin kullanılmasındaki temel problemlerden olan ekonominin de

çözülebilmesi için yerli makine sanayinin de tarım sektörü bağlamında desteklenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ülkemizdeki sanayi tarımı bitkileri başta olmak üzere hangi tarımsal ürünlere yönelik teknik gereçlerin lazım olduğuna yönelik belirlemelerin yapılması gerekmektedir.

3.11. TARIM SEKTÖRÜNDE ÜRETİCİLERİN VE ÇALIŞANLARIN ÖRGÜTLENEMEMESİNDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Türkiye’de üreticilerin örgütlenmesinde kooperatiflerin önemli bir rolü bulunmaktadır. Bu bağlamda kooperatifleşme hareketlerinin de uzun bir tarihinin olduğu görülmektedir. Üretici örgütlenmesi denilince akla gelen ilk kurum olan kooperatiflerin istenen seviyede tarımda etkin oldukları söylenemez.

Bu kurumların tarımdaki istihdam açısından önemli rolleri bulunmaktadır. Ancak üretici örgütlenmelerinin uzun süredir çözümlenemeyen yapısal sorunları da bulunmaktadır (Koroğlu, 2013, s. 34).

Türkiye’deki üretici örgütlenmelerinin temel problemini bu alandaki bilinçlenememe sorunları oluşturmaktadır. Bu temel soruna bağlı olarak gelişen tarımda üretici örgütlenmelerine ve çalışan örgütlenmelerine dair temel sorunlar şunlardır:

Mevzuat Sorunları:

- Örgütlenmeye ilişkin çok sayıda mevzuat olmakla birlikte bu mevzuatların birbirleriyle çelişmesi problemi bulunmaktadır.
- Farklı kanunlara göre farklı bakanlıklarda kurulan tarımsal örgütler arasında fırsat eşitliği olmamaktadır.

Yönetim ve Denetim Sorunları:

- Profesyonel bir yönetimin olmaması.
- Kurumsallaşamama problemleri.

- Yetiştirilmiş eleman bulma problemleri.
- Genel kurulu kaybeden bir üretici örgütü yöneticisinin kişisel çıkar amacıyla bölgede henüz kurulmamış bir örgüt kurarak yeni bir tüzel kişilik yani ayrıcalıklı statü kazanmaya çalışması (Taşan, 2019, s. 81).
- Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde yeterli denetim elemanı (kontrolör, müfettiş, vb.) olmaması nedeniyle denetim sorunları da öne çıkmaktadır. (Kızılaslan ve Doğan, 2013, s. 151).

Finansman Sorunları:

- Üretici örgütlerindeki ortaklıkların düşük ücretlerle yapılması nedeniyle yaşanan sermaye sorunları.
- Teminat bulmada yaşanan problemler.
- Tarımsal desteklemelerin örgütlenme için yeterli olmaması.
- Kooperatiflerin idari işlemlerinde yaşanan ekonomi harcamaları.
- Kooperatiflerin veya üretici birliklerinin alım ve satımını yaptığı et, süt, buğday, mısır vb. gibi ürünlerin borsada işlem görmediği hâlde borsa tescilini ticaret borsaları, genel kurul ve kuruluş tescillerini ise ticaret odalarının yapması.
- Tarım sektörüne yönelik finans kurumlarının yetersiz olması.
- Hem üretici örgütlenmelerinde hem de çalışan örgütlenmelerinde aidat ödeme problemleri (Taşan, 2019, s. 81; Karlı, Gül ve Kadakoğlu, 2018).

Pazarlama Sorunları:

- Üreten ve girdi tedariki yapan üretici örgütü tipinden işleyerek ve pazarlayarak katma değer oluşturan üretici örgütü tipine dönüşülememesi en temel sorunlardan birisidir.
- Pazar araştırması yapılmadan üretime yönelmesi ve üretilen ürünlerin elde kalması.
- Rekabet unsurlarının eşit olmaması.

- Fiyatların oluşturulmasında üretici ile nihai tüketicinin etkin olmasını sağlayabilecek üretici örgütü yapılarının oluşması ve gelişmesinin sağlanamaması (Kızılaslan ve Doğan, 2013, s. 149).

Eğitim Sorunları:

- Üretici örgütlerindeki istatistiksel verilerin analiz edilmesinde eğitilmiş personele ihtiyaç duyulmaktadır.
- Hem çalışan hem de üretici örgütlerinde mühendis istihdamı yeterli seviyede değildir (Taşan, 2019, s. 83).

3.12. ÜRETİM PLANLAMASININ YAPILAMAMASINDAN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Üretim planlamaları tarım arazilerinin planlamasını da içermektedir. Bu bağlamda arazi planlamaları kısıtlı olan araziden mümkün olan en verimli neticelerin alınmasını sağlamaktadır. Üretim planlaması ise sermaye ve iş gücünün verimli kullanılmasını gerekli kılmaktadır. Üretim planlaması çalışmalarında en yüksek kâr hedefine ulaşılırken toprağın da amacına uygun olarak kullanılması sağlanabilirse gelecek nesillere tarım yapılacak arazi miras olarak kalacaktır. Aslında tarımsal üretimde kârlılık amacı, kaynakların korunması ve sürdürülebilirlik amaçlarından sonra gelmelidir.

Üretim planlaması tarım sektörüne dair gelecek planlamalarının da yapılmasını gerekli kılmaktadır. Çünkü tarımdaki üretim planlaması tarımsal ürünlere yönelik yapıldığından nüfus ve diğer beklentilere göre hangi ürünlere yatırım yapılması gerektiği önceden planlanır. Bu şekilde tarım ürünleri çok daha optimum bir şekilde kullanılabilir. Üretim planlamasının yapılmadığı zamanlarda ise hem araziler iyi kullanılamamakta hem ürünlerin piyasa karşılıkları etüt edilememektedir. Türkiye tarımındaki üretim planlamasındaki temel sorunu ise ürün bazlı sorunlar teşkil etmektedir. Devlet politikalarının yetersiz kaldığı üretim planlamalarında belli alanlardaki ürünler çok fazla üretilip piyasadaki fiyatı

düŖebilmektedir. Aynı Ŗekilde üretim planlaması yapılmayan bir ürün de az üretildiğinden fiyatı oldukça yŖkselebilmektedir (Aksoyak, 2004, s. 56).

Üretim planlaması yapılmadığında ortaya çıkan bir diğerk temel sorunu ise az üretilen ürünler için ithal yapılmasıdır. İthal edilen her ürün ise ülkenin ticaret açığı yaşamasına neden olmaktadır. Özellikle kendi ülkemizde üretilebilecek ürünlerin sadece planlamaya bağılı olarak yetiştirilmemesi ya da az yetiştirilmemesi büyük ekonomik kayıpların yaşanmasına neden olabilmektedir. Bununla birlikte üretim planlaması içine dâhil edilmeyen ürünlerin piyasada manipüle edilmesi de kolaylaşmaktadır. Dolayısıyla tarım ürünlerinin stabil dağılıması adına üretim planlamalarının hem piyasa bağlamında hem de sanayi ürünleri bağlamında yapılması gerekmektedir. Bazı tarım ürünleri sanayi ürünü de olduğundan ülkedeki sanayi potansiyelinin durumunun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Üretim planlamasının yapılması için birçok farklı veri dikkate alınmalıdır. Bu verilerin başında istatistikler gelmektedir. Geçmiş döneme ait istatistiki veriler geleceğe dair planlamalarda da yol gösterici olmaktadır. Diğerk yandan üretici birliklerden alınan verilerde üretim planlamasında kullanılabilir. Sanayi ürünlerinin dikimi içinse bu alanda üretim yapan Ŗirketlerle irtibat kurulmalıdır.

Üretim planlamalarının bölgesel olarak da yapılması gerekmektedir. Türkiye’de birçok bölgede farklı tarım ürünleri yetiştiğinden üretim planlamaları da bölgesel olarak yapılmalı ve ona göre ürünler geliştirilmelidir. Bölgesel olarak arazilerin durumunun da çok iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Çünkü üretim planlaması yapıldığında dahi her arazi beklentileri karşılayacak Ŗekilde ürün vermemektedir. Dolayısıyla üretim planlamaları arazi planlamalarıyla birlikte yapılmalıdır. Üretim planlamasının sistematik bir Ŗekilde yapılabilmesi için devlet kontrolünde olması son derece önemlidir. Diğerk türlü manipüle edilmesi kolaylaşacaktır. Sürdürülebilir bir tarım politikası için gerekirse ürün bazında üretim planlamaları çıkartılmalıdır (Bayraktar ve Gül, 2019, s. 89).

3.13. TARIM REFORMUNUN GERÇEKLEŞMEMESİNDEN KAYNAKLANAN SORUNLAR

Tarım reformunun gerçekleşmemesi sorunu, Türk tarım sektörünün yapısal sorunlarından birisi olarak öne çıkmaktadır. Tarım reformu, toprak reformunu da içine alan bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Nitekim tarım reformu Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze kadar devam etmiş ancak bir türlü istenilen seviyede gerçekleşmiş değildir. Günümüzde ise Tarım ve Orman Bakanlığına bağlı olarak Tarım Reformu Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Tarım reformu da bu müdürlük üzerinden takip edilmektedir. Tarım reformu, tarımsal üretimin artırılması için alınabilecek bütün önlemleri kapsamaktadır. Yani tarımsal mekanizasyon, kredi kolaylıkları, tarımsal vergiler, pazarlama eğitimi, iyi tohum, sulama, gübreleme vb. alanlarda alınabilecek tüm tedbirler böyle bir reform kavramının içine girmektedir (Aksoy 1984, s. 238).

Tarım reformunun gerçekleşmemesi öncelikle tarımın ülke ekonomisindeki yerinin yükselmemesine neden olmaktadır. Bununla birlikte ekili dikili arazi miktarının sınırlı kalması ya da genişletilememesi de tarım reformunun tam olarak işlememesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca tarım reformunun bir kısmında ise Avrupa standartlarının yakalanması hedeflenmektedir. Çünkü Avrupa'ya ihraç edilecek ürünlerde belirli bir standardın yakalanması gerekmektedir.

Tarım reformunun gerçekleşmemesi şu sorunların yaşanmasına neden olmaktadır:

- Tarımsal ekonomi istenen şekilde kayıt altına alınamamaktadır.
- Ürün ya da arazi bazlı bir üretim planlaması yapılamamaktadır.
- Tarım ürünlerinin dış ticaretteki etkisi beklentilerin altında kalmaktadır.
- Araziler çok fazla küçülmemekte ve küçülen arazilerde ekim dikim yapılamamaktadır.
- Tarım kaynaklarının yanlış amaçla kullanılmasının önüne geçilememektedir.

- Sanayi sektörü ve tarım arasında istenen bağlar kurulamamakta ve tarım sanayi entegrasyonu sağlamamaktadır.
- Tarımsal alandaki istihdam yükselmemektedir.
- Tarımdakiteknik gelişmeler istenildiği kadar yayılma alanı bulamamaktadır.
- Tarımdaki eğitimli personel sayısı artmamakta ve geleneksel yöntemlerden kurtulunamamaktadır.
- Ürün çeşitliliği ve verim beklentilerin altında seyretmektedir.
- Sıradan tarım ürünlerinde de dışa bağımlı olma riski dönemsel olarak ortaya çıkmaktadır (TOBB, 2013, s. 79).

Görüldüğü üzere tarım reformu tek bir alana bağlı olmayan geniş perspektiften ele alınması gereken bir yapıdır. Dolayısıyla tarım reformu sağlandığı takdirde sadece tarımsal alanın kendisi değil, ekonominin de bir bütün olarak olumlu olarak gelişmesi beklenmektedir. Ayrıca tarım her ülkenin en temel ihtiyaçlarından birisi olduğundan tarım reformunun sağlanması, iç piyasadaki ürün fiyatlarının da düşmesini sağlayacaktır.

Türkiye'deki tarım reformu gerçekleştirdiği takdirde Tablo 12'de verilen başlıkların olumlu yönde değişeceği öngörülmektedir.

Tablo 11. Tarım Reformu

Toprak Reformu		Destekleyici Tedbirler	TARIM REFORMU
Toprak Dağıtımı, Toplulaştırma, Sulama Tarla İçi Geliştirme Hizmetleri Kiracılık Ortakçılığın Düzenlenmesi	+	Finansman, Pazarlama, Eğitim, Ürün ve Yatırım Destekleri, Örgütlenme Diğer Hizmetler	

Kaynak: (Türker, 2010, s. 41).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de tarım sektörünün ekonomik gelişimi ve sorunlarını incelediğim bu çalışmada ülkemizin tarım sektöründe ekonomik olarak beklentilerin gerisinde kaldığı tespit edilmiştir. Araştırmada görüldüğü üzere ülkemizin geniş arazileri ve uygun bir iklim koşulu olmasına rağmen tarım alanında yeterli bir üretimin ortaya çıkmadığı gözlemlenmiştir. Özellikle arazi ve ürün planlaması yapılması bakımından Hollanda gibi ülkelerin gerisinde kalındığı görülmektedir.

Yapılan incelemeler neticesinde Türk tarımının yapısal ve dönemsel sorunları olduğu görülmektedir. Yapısal sorunların başında Türkiye tarımının yapısal sorunları olarak küçük ve parçalı işletmeler, kalitesiz tohum, yetersiz teknoloji, koşulsuz yüksek destek ve fiyat öne çıkmakla birlikte tarım sektörünün hukuksal sorunları, tarım sektöründeki uzmanlaşma problemleri, tarım sektöründe istenilen modernlik düzeyine ulaşılamamasının yarattığı sorunlar, tarım sektöründe üreticilerin ve çalışanların örgütlenememesinden kaynaklanan sorunlar, üretim planlamasının yapılamamasından kaynaklanan sorunlar, tarım reformunun gerçekleşmemesinden kaynaklanan sorunları da yapısal sorunların bir parçası olduğu tespit edilmiştir.

Tarım sektörünün yapısal sorunlarının yanı sıra dönemsel sorunlarının olduğu gözlemlenmektedir. Bu sorunların başında ise hükümetlerin uyguladığı tarım politikaları sonucu oluşan sorunlar ve ülke dışındaki uluslararası örgüt ve oluşum ve birliklerin müdahalesi sonucu oluşan sorunlar gelmektedir. Türkiye uluslararası arenada gelişmekte olan ülkeler arasında gösterilmekle birlikte dünyanın ilk 20 ekonomisi arasında yer almaktadır. Bu bağlamda ülkemiz bir yandan teknoloji yatırımları yapmakla birlikte bir yandan da teknoloji dışında yatırımlarını sürdürmektedir. Tarım da bu sektörlerin başında gelmektedir. Dünyanın önde gelen ekonomilerinde de tarımın ekonomilerinde önemli bir yer tuttuğu gözlemlenmiştir. Dolayısıyla ülkemiz için de tarım toplam ekonomi içindeki payını artırması gerekmektedir. Bu şekilde tarım ürünlerinin iç piyasadaki fiyatları düşerken bu alanda istihdam da sağlanmış olacaktır. Bununla birlikte

tarımsal ürünlerin ihraç edilmesi de ekonomiye artı değer katması bakımından azımsanacak bir durumda da değildir. Dolayısıyla ülkemizin dünyanın ilk 10 ekonomisi arasına girme hedefinde sadece teknoloji yatırımları değil tarım yatırımlarının da önemli bir rolü bulunmaktadır. Ülkemizdeki tarım sektörünün sorularının çözümlenebilmesi adına öne çıkan öneriler şu şekilde sıralanabilir:

- Öncelikle tarım sektörüne ayrılan devlet bütçesinin artırılması sağlanmalıdır.
- Bu bağlamda tarım sektöründe hâlihazırda var olan devlet çiftliklerinin tarım arazilerinin genişletilmesi gerekmektedir.
- Söz konusu tarım sektörü olduğunda karma ekonomiden devletçi ekonomi yapısına doğru eğilim gösterilebilir.
- Tarım alanında istihdam alanı genişletilmeli, yapılan istihdamlarda uzman mühendisler alanlar yaratılmalıdır.
- Hem arazi alanında hem ürün bazında üretim planlamaları yapılmalıdır.
- Tarımsal üretimde modern teknolojiden faydalanılmalı ve ülkemiz içinde hizmet veren tarım makinelerinin geliştirilmesi adına AR-GE çalışmaları yapılmalıdır.
- Üretim planlamasında bölgesel farklılıklar göz önünde bulundurulmalıdır.
- Dünya tarım piyasası yakından takip edilerek ekonomik olarak kârı yüksek ürünlerin üretimine yönelinmelidir.
- Bölgesel olarak yapılan planlamalara bağlı olarak bölgesel ürünlere yönelik uzmanlar istihdam edilmelidir.
- Gerek ülke içinde gerekse de uluslararası arenada Türk tarım ürünlerinin pazarlanması için çalışmalar yapılmalıdır.
- Ekim yapılabilecek araziler yeniden değerlendirilmelidir.
- Devlet, tarım politikalarına daha etkin olurken diğer yandan çiftçilere ekonomik destekler verilmeye devam edilmelidir.
- Türkiye için önemli bir pazar olan Orta Doğu tarım pazarlaması için yeniden değerlendirilmelidir.
- Tarımsal üretim hayvancılık sektöründeki yem sanayisiyle de birlikte düşünülmelidir.

- Türkiye'de tarım sektörü, katma değeri yüksek ürünlerde Tarım 4.0 uygulamaları ile gerek ithalatı azaltarak, gerekse verimliliği artırıp ihracatı artırarak büyüme içinde bu sektörün nispi önemi artırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2006). *DTÖ ve AB ışığında Türk tarımının geleceği* (1. Baskı). Orion Yayınevi.
- Akdeniz, Z. (2019). *Türkiye’de tarım sektörü ve 2000’li yıllarda tarımda izlenen politikalar* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aksoy, S. (1984). *Tarım hukuku*. A. Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Aksoyak, Ş. (2004). *Konya ili sarayönü ilçesi tarım işletmelerinin ekonomik analizi ve planlanması* [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Atmış, A. ve Günşen, H. B. (2013). AK Parti hükümetlerinin ormancılık politika ve uygulamalarının sürdürülebilir orman yönetimi kapsamında analizi. *Orman Mühendisliği Dergisi*, 10(12), 8-23.
- Aytekin, B. B. (2012). *Uluslararası tarım politikasına yön veren kuruluşlar ve Türkiye tarımı üzerine etkileri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Namık Kemal Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Baskıcı, M. (2003). Osmanlı tarımında makineleşme: 1870-1914. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 58(1), 29-53.
- Bayraktar, M. S. ve Gül, A. (2019). Arazi kullanım planlamasının işletmelerin bitkisel üretim faaliyet gelirine etkileri: Şanlıurfa ili Hilvan ilçesi örneği. *Ç.Ü Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 37(1).
- Boratav, K. (1998). *Türkiye iktisat tarihi 1908-1985*. Gerçek Yayınevi.
- CEMA (2017). *Digital farming: What does it really mean*. http://cemaagri.org/sites/default/files/CEMA_Digital%20Farming%20%20%20Agriculture%204.0_%2013%2002%202017.pdf
- Çetiner, S. (2015). *Tarımda dönüşüm nasıl olacak?* https://research.sabanciuniv.edu/id/eprint/28218/1/Tar%C4%B1mda_%20d%C3%B6n%C3%BC%C5%9F%C3%BCm_nas%C4%B1l_olacak.pdf
- Demir, K. ve Çabuk, S. (2010), Türkiye’de metropoliten kentlerin nüfus gelişimi. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(1).

- Demirci, R. ve Özçelik, A. (1990). *Tarım tarihi*. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları.
- Dernek, Z. (2006). Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze tarımsal gelişmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 2-8.
- Dinler, Z. (1996). *Tarım ekonomisi* (4. Baskı). Ekin Kitabevi.
- Direk, M. (2010). *Tarım tarihi ve deontoloji*. Eğitim Akademi Yayınları.
- Doğan, H. G. ve Altuntaş, B. (2017). Kırşehir koşullarında besi sığırcılığı yapan tarım işletmelerinin sorunları ve çözüm önerilerine yönelik tarımsal politika arayışları (Körpınar ve Taşlıtepe köyleri örneği). *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 19(32), 55-64.
- Doğan, Z. Arslan, S. ve Berkman, A. N. (2015). Türkiye'de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunları: Tarihsel bir bakış. *Niğde Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1).
- Ege, H. (2011). *Tarım sektörünün ekonomideki yeri ve önemi*. Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Yayınları.
- Erdem, E. ve Yücel, A. G. (2015). Türk tarım sektöründe tohumluk kullanımı ve verimlilik ilişkisi üzerine bir uygulama. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 9(2), 90-106.
- Erdoğan, M. Ö. (2020). *Türkiye'de tarım politikaları ve arayışlar*. <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/etkinlik-turkiye-de-tarim-politikaları-ve-arayislar.pdf> Erişim 12.2.2022.
- Ertürk, M. (2006). *İşletme biliminin temel ilkeleri*. Beta Yayınları.
- Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (2013). *T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ile işbirliği olan küresel ve bölgesel uluslararası kuruluşlar*. <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Uluslararası%C4%B1%20Kurulu%C5%9Flar/K%C3%BCresel%20ve%20B%C3%B6lgesel%20Uluslararası%C4%B1%20Kurulu%C5%9Flar.pdf>
- Gizer, M. A. (2016). *Dünya tarımının gelişimi ve Türkiye'nin geleceği*. Kalder 25. Kalite Kongresi, s. 53.
- Günaydın, G. (2006). Türkiye tarım sektörü. *Tarım ve Mühendislik Dergisi*, 76/77, 12-27.
- Kalkınma Bakanlığı (2018). *On birinci kalkınma planı 2019-2023*. Kırsal Kalkınma Özel İhtisas Komisyonu Raporu. Kalkınma Bakanlığı.

- Kan, M., Kan, A., Nizam, D., Perkin, A. Y., Everest, B. ve Taşçıoğlu, Y. (2020). *Dünyada ve Türkiye’de kırsal kalkınma uygulamalarındaki durum ve gelecek* Türkiye Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi, (s. 687-710). TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Karlı, B. Gül, M. ve Kadakoğlu, B. (2018). Türkiye’de tarımda üretici örgütlenmesinin önemi ve gelişimi. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(5), 318-329.
- Kayalak, S. ve Özçelik, A. (2012). Türkiye’de ve dünyada fındık politikaları. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 18(1-2), 43-53.
- Kaymak, M. (2011). 1980 öncesinin sorunsalından hareketle 1980 sonrası Türkiye tarımı E. Başer, N. Koçyiğit ve M. Öziş (Ed.), *Bugüne bakmak: 1980 sonrasında Türkiye’de yaşanan toplumsal dönüşüm süreçleri* içinde (s. 123-141). Dipnot Yayınları.
- Kazgan, G. (2013). *Tarım ve gelişme* (2. Baskı). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kılınç Savrul, B., Özel, H. A. ve Kılıç, C. (2013). Osmanlı’nın son döneminden günümüze Türkiye’de dış ticaretin gelişimi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), 55-78.
- Kıral, T. ve Akder H. (2000). *Makro ekonomik göstergelerle tarım sektörü*. Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi. Milli Kütüphane.
- Kızılaslan, H. ve Doğan, H. G. (2013). AB ve Türkiye’de tarım sektöründe örgütlenme ve üretici birlikleri. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1, 146-159.
- Kızılaslan, N. ve Adıgüzel, F. (2012). Tokat ili Merkez ilçede arı yetiştiricileri birliği üyelerinin birliğe örgütsel bağlılıklarının analizi. *JAFAG Dergisi*, 29(1), 13-27.
- Koroğlu, S. (2003) AB ve *Türkiye’de tarımsal örgütlenme* [Uzmanlık Tezi]. Tarım ve Köyşleri Bakanlığı.
- Losch, B. Fréguin-Gresh, S. ve White, E. T. (2012). *Structural transformation and rural change revisited*. The World Bank.
- Mazoyer, M. and Roudart, L. (2006). *A History of world agriculture:from the neolithic getothe current crisis*. Earthscan.
- OECD (2012). *Sustainable agricultural productivity growth and bridging the gap for small family farms*. Interagency Report to the Mexican G20 Presidency.

- Oğuz, C. ve Bayramoğlu, Z. (2014). *Tarım ekonomisi*. (1. Baskı). Atlas Akademi.
- Olgun, A. (2005). AB'de ortak tarım politikasının geçmişi, reformlar, mevcut durum, geleceği ve Türkiye'nin uyumu açısından değerlendirilmesi. O. Erdoğan ve Tunalıoğlu, R. (Ed.), *Türk tarım politikasının Avrupa Birliği ortak tarım politikasına uyumu*. TEPGE.
- Ortaş, İ. (2005). Bilim tarihi içinde tarım tarihinin yeri ve önemi. *Üniversite ve Toplum*, 5(1), 1-10.
- Önal, N. E. (2009, 17-19 Temmuz). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e tarımsal dönüşüm (1858– 1918) [Bildiri]. *EconAnadolu 2009: Anadolu International Conference in Economics*. Anadolu Üniversitesi.
- Öz, M. (2000). *Osmanlı'da klasik dönemde tarım*. Yeni Türkiye Yayınları.
- Özcan, A. (1998). Dünden bugüne dış ticaretimizdeki gelişmeler. *Dış Ticaret Dergisi*, 41-76.
- Özdemir, H. Ö. ve Kan, M. (2020). Tarım işletmelerinin yönetiminde kullanılan tarımsal bilgi kaynakları: Kırşehir ili örneği. *Türk Tarım Doğa Bilimleri Dergisi*, 7(2), 500-509.
- Özertan, G. (2013). *Türkiye Tarım sektöründe yapısal dönüşüm ve teknoloji kullanımının rolü*. <http://ideas.econ.boun.edu.tr/RePEc/pdf/201301.pdf> Erişim 3.2.2022.
- Özgün, C. (2008). Osmanlı ekonomi politikasına kısa bir bakış (XVIII- XIX. yüzyıllar). *Tarih Okulu*, 1, 5-17.
- Özkan, A. (2016). Türkiye tarımında yaşanan sorunlar ve alternatif tarımsal üretim anlayışlarının değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(35), 411-430.
- Öztürk, Ş., Nas, F., Öztürk, P., İçöz, E., Çalış, F., Özdemir, S. ve Kaygısız, E. (2009). Küresel ve ulusal politikaların yerel tarım üzerindeki etkisi: Muğla köyleri örneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 157-176.
- Rehber, E. (2007). Tarımda örgütlenme ve sorunları. Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi.
- Rehber, E. (2013). *Tarım ekonomisi*. Ekin Yayınevi.
- Rosenstein Rodan, N. P. (1966). *Doğu ve güneydoğu avrupa'nın sanayileşme problemleri: İktisadi büyüme ve gelişme* (İ. Önder, Çev.). İstanbul Üniversitesi Yayınları.

- Saygın, A. G. ve Saygın, M. (2019, 12-14 Nisan). Türkiye'de tarım politikaları ve ülke ekonomisine katkıları [Bildiri]. *Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*. Şanlıurfa.
- Sönmez, M. (2003). *İşte eserinizi! 100 göstergede kuruluştan çöküşe Türkiye ekonomisi*. İletişim Yayıncılık.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021). *Tarım sektöründe büyüme, istihdam ve dış ticaret göstergeleri*. <https://www.sbb.gov.tr/>
- Sungur, Z. (2016). Demokrat Parti döneminde (1950-1960) tarım politikaları ve etkileri (1950-1960). *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(14), 1-24.
- Şahin, H. (2011). *Türkiye ekonomisi*. Ezgi Kitabevi.
- Şahin, H. (2016). *Türkiye ekonomisi* (16.Baskı). Ezgi Kitabevi Yayınları.
- Şanlı, B. ve Gülbahar, O. (2008). 1980 sonrası dönemde Türkiye'de tarımın gelişimi ve uygulanan tarım politikaları. *Journal of Qafqaz University*, (22), 134-152.
- Tan, S., Hasdemir, M. ve Everest, B., (2015). Türkiye'de tarımsal destekleme politikaları. *Eurasian Economies*, 266-269. <https://avekon.org/papers/1444.pdf>
- Tarım-Orman Çalışanları Birliği Sendikası (2016). 2023-2071 vizyonuyla tarım. www.tocbirsen.org.tr/resimler/pdf/2023-2071-vizyonuyla-tocbir-sen-tarim-cilt-1.pdf
- Taşan, M. (2019). Türkiye'de tarımda üretici örgütlenmesi. *Uluslararası Anadolu Ziraat Mühendisliği Bilimleri Dergisi*, 1(5), 77-85.
- Taşkıran, R. ve Özudoğru, H. (2010). Türkiye'de tarımsal kredi uygulamaları. *Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 150-163.
- Ticaret Bakanlığı (2021). *Ekonomik görünüm Ocak 2021*. <https://ticaret.gov.tr/data/5e18288613b8761dccc355ce/Ekonomik%20G%C3%B6r%C3%BCn%C3%BCm%20Ocak%202021.pdf>
- TKDK (2017). *Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Stratejik Planı 2017-2021*. Tarım ve Orman Bakanlığı.
- TOBB (2013). *Türkiye tarım sektörü raporu*. TOBB.

- TOÇ BİR-SEN (2020). *Rakamlarla tarım sektörü 2020*. https://www.tocbirsen.org.tr/uploads/documents/2020_Rakamlarla_Tar%C4%B1m_Sekt%C3%B6r%C3%BC-min.pdf
- Tokgöz, E. (1995). *Türkiye'nin iktisadi gelişme tarihi*. Hacettepe Üniversitesi İİBF Yayınları.
- Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu (2005). *Resmi Gazete* (5403, 19.07.2005). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050719-2.htm>
- Tuna, Y. (1993). *Tarımda verimlilik artışının ekonomik sonuçları: Türkiye ile ilgili bir değerlendirme*. Milli Prodüktivite Merkezi.
- TÜİK (2021). *Tarımsal veriler*. <https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Veriler/GSYH.pdf>
- Tümtaş, M. S. (2016). Kentsel yoksulluğa bir neden: tarım politikalarındaki dönüşümün Diyarbakır'da yarattığı yoksulluk. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 2, 25. http://www.todaie.edu.tr/resimler/ekler/491d22ed804997b_ek.pdf?dergi=Cagdas%20Yerel%20Yonetimler%20Dergisi
- Türker, M. (2010). Dünya'da ve ülkemizde toprak ve tarım reformu uygulamaları. *Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*.
- TÜSİAD (2014). *Gıda, tarım ve hayvancılık rekabet gücü temel bulgular: Ekonomiye umut sofradan, can topraktan gelir*. TÜSİAD.
- TÜSİAD (2022). *Gıda ve tarım sektörünün geleceğini ele alan bir konferans düzenledi*. <http://tusiad.org/tr/tum/item/7021-tusiad-gida-ve-tarim-sektorunun-gelecegini-ele-alan-bir-konferansduzenledi>
- Tüylüoğlu, Ş. ve Saraç, Ş. (2012). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde inovasyonun belirleyicileri: Ampirik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), 39-74.
- Uysal, G. (2020). *2021'de tarımsal üretim ve organik tarım sertifikasyonu*. <https://www.controlunion.com.tr/upload/files/cfe8ff53137a3db589b5d17ba6d5b9f5.pdf>
- Worldbank, (2021). *Databank*. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=SL.AGR.EMPL.ZS&country=>
- Worldbank, (2021a). *Databank*. <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=SL.AGR.EMPL.ZS&country=>

- Yalçınkaya, N., Yalçınkaya, M. H. ve Çılbant, C. (2016). Avrupa Birliği'ne yönelik düzenlemeler çerçevesinde Türk tarım politikaları ve sektörün geleceği üzerine etkisi, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2), 97-118.
- Yavuz, F. ve Dilek, Ş. (2019). *Türkiye tarımına yeniden bakış*. SETA Yayınları.
- Yavuz, F. (2005). *Türkiye'de tarım*. Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Yavuz, F. (2015). *Tarım politikası*. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınlar.
- Yörür, N. (2010). *1990 sonrası Türkiye'de uygulanan kırsal alan ve tarım politikaları üzerine genel bir değerlendirme*. https://www.spo.org.tr/resimler/ekler/c8ce55163055c4d_ek.pdf
- Yulafçı, A. ve Demirtaş, M. (2014). *Anadolu'da tarımsal kültürün kayıt altına alınması*. XI. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, (s.1551-1554).
- Yurdakul, O. (1994). *Türkiye'de tarımın temel sorunları ve tarım ekonomisi*. Türkiye Birinci Tarım Ekonomisi Kongresi, (s. 4-17).
- Yücesoy, A. (2019). *Türkiye ve hollanda tarım sektörleri açısından dış ticaretlerinin karşılaştırılması: Hollanda örneği* [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

